

Immanuel Tolstoyevski

SAFSATALAR ANSİKLOPEDİSİ

Akıl Yürüt(eme)menin Kısa Tarihi

「Fularsız Entellik
Halk için halka rağmen entellik」

Douglas Adams'ın, Evrenin Sonundaki Restoran kitabında bahsettiği menüyü biraz genişletirsek, insanlık tarihini, yemekle ilişkisi üzerinden kabaca dokuz döneme ayırabiliriz:

1. Mücadele: “Nasıl yemek bulabilirim?”
2. Teknoloji: “Nasıl yemek üretebilirim?”
3. Ticaret: “Bu yemeği kaçta satabilirim?”
4. Estetik: “Nasıl rejim yapabilirim?”
5. Felsefe: “Neden yiyor, neden rejim yapıyorum?”
6. Keyif: ”Eee, öğlen nerede yiyoruz arkadaşlar?”
7. Qeyif: “Kocışimle qahvaltı qeyfindeyiz, layklarınızı alırım.”
8. Twitter: “YEMEK YİYEN ŞEREFSİZDİR!”
9. Transhumanizm: “Eskiden yemek mi yiyorlarmış?”

Biz beşinci adımı biraz fazla hızlı geçtik sanki.

KENDİNİ TANI

Üç Akıllı ve Bir Deli

1. Maymun Oğlu Maymun

1860 yazında Sultan Abdülmecid, İslahat Fermanı'nın bir türlü dinmeyecek yankıları ve Kırım Savaşı'nın bir türlü ödenemeyecek borçlarıyla uğraşırken, o savaşta müttefiki olan İngiltere'de hararetle bir kitap tartışılıyordu: *Türlerin Kökeni*.

Evrim, o tarihlerde bile yeni bir kavram değildi. Lamarck'ın fikirleri çoktan yayımlanmış ve hem ruhban sınıfından hem de bilim çevrelerinden tepki toplamıştı. Fakat *Türlerin Kökeni*, evrimi işleyen değişik bir mekanizmadan bahsediyor (*doğal seçim*) ve tam yirmi senelik bir araştırmaya dayanıyordu.

Ne yazık ki Darwin, İngiliz Bilim Derneği'nin yıllık toplantısına bizzat katılıp teorisini savunmak için fazla hastaydı, onun yerini alması gereken konuşmacı da fazla ölü (birkaç gün önce kalp krizi geçirmişti). Tüm iş, Darwin'in çalışmalarını iyi bilen ama kötü bir konuşmacı olan Thomas Huxley'nin başına kaldı. Oysa rakibi Piskopos Wilberforce, zamanının en iyi hatiplerindendi ve evrim konusunda da tecrübeliydi: Kraliçe Victoria'nın dahi okuyacağı kadar popüler olmuş anonim bir eseri (*Vestiges of the Natural History of Creation*), aynı derneğin on beş sene önceki toplantısında başarıyla yerden yere vurmıştı. Ve şimdi, kısacık yaz mevsiminin tadını çıkarmak yerine Oxford Üniversitesi'nin yepyeni Doğa Tarihi Müzesi'ne dolmuş yaklaşık 1000 kişi, Wilberforce'tan benzer bir performans bekliyordu.

Hazırlıksız yakalandığını bilen Huxley, apar topar Oxford'dan ayrılmaya çalışmış ama sokakta rastladığı meslektaşı Robert Chambers tarafından kalmaya ikna edilmişti. Kaderin cilvesine bakın ki Chambers, *Vestiges*'in gizli yazarıydı. Ölene kadar anonim bir şekilde basacağı eseriyle hem Darwin'in hem de bizzat Huxley'nin dalga geçmiş olduğunu biliyordu ama Wilberforce'tan intikam alma şansı, gururuna ağır basmıştı.

* * *

Toplantıda nasıl tartışmalar geçtiği bilinmiyor, çünkü resmi bir kayıt tutulmamış. Ancak, katılımcıların günlükleri sayesinde hatırlanan tek sahne, bilim tarihinin en meşhur anekdotlarından biridir.

İtirazlarını ustalıkla sıralayan Piskopos, sonunda Huxley'yi nakavt etmek için “baba tarafından mı yoksa ana tarafından mı maymundan geldiğini” sorar. O ana dek sesi soluğu çıkmayan Huxley doğrulur ve tam anlamıyla “tarihi ayar” olacak cevabını verir:

“Atalarımın maymun olmasından utanmıyorum ama bunca yeteneğini gerçeği saklamak için kullanan insanlarla bir akrabalığım olmasından utanıyorum.”

Bir alkış tufanı kopar, Huxley omuzlara alınır, “mollalar İran'a” sloganlarıyla Piskopos'u kürsüden kovarlar ve evrim teorisi oracıkta oybirliğiyle kabul edilir.

Elbette bunlar olmadı. Huxley'nin konuşmasının çoğu pek duyulmamış bile. Hatta bir ara Darwin'in eski kaptanı kürsüye çıkıp, dev bir İncil sallayarak milleti kâfirlikle suçlamış. Her zamanki gibi, söz alan herkes kendisinin “kazandığını” düşünmüş ve kısa bir süre içinde de bu toplantı unutulup gitmiş. Ta ki yıllar sonra, seküler çevrelere ilham vermesi amacıyla bilim tarihinin önemli bir dönüm noktasıymış gibi paketlenip bize sunulana dek.

* * *

Düşünün ki devrim yaratacak bir teori akıl ediyor ve yirmi sene boyunca dünyanın dört bir yanından kanıt topluyorsunuz, lakin bunun 19. yüzyıl elitleri ve 21. yüzyıl öğrencileri nezdindeki kaderi, iki ihtiyardan hangisinin daha iyi laf soktuğuna bağlı oluyor.

Perspektifimizi biraz genişletelim: Biz tek zeki hayvan türü değiliz. Hatta ilk zeki “insan” dahi değiliz. *Homo erectus* tam 2 milyon yıl boyunca bu gezegende dolandı ve ateşi kontrol edip bol bol mangal yapmaktan öteye gidemedi. Oysa Oxford’daki o salonda, biyolojik olarak pek farklı olmayan ve 5000 sene öncesine kadar yazı nedir bilmeyen başka bir primat türü, oturmuş kendi evrimini tartışıyordu. Hem de birbirini öldürmeden! Peki nasıl oluyor da bu kadar kısa sürede böyle bir olgunluğa erişmişken halen çocukça kişisel saldırılara bu kadar prim veriyordu?

2. Sülü’nün Gölü

Darwin’in ölümünden tam bir asır sonra, Yunanistan’la aramızda kıta sahanlığı sorununun nüksettiği günlerden birinde, kabine bir kriz toplantısı yapar. Yunanistan, uluslararası standardı takip ettiğini iddia ederek karasuları sınırlarını 12 mile çıkarmak istemektedir. Bu gerçekleşirse Ege Denizi’nin neredeyse dörtte üçüne hâkim olacaklar, ada fakiri Türkiye’nin kontrolü ise %7,5’ten sadece %8,8’e çıkacaktır. Saatler süren kabine toplantısı sonrası gazeteciler merakla dönemin başbakanı Süleyman Demirel’e sorarlar:

“Yunanlılar Ege Denizi’nin bir Yunan Gölü olduğunu savunuyor, cevabınız ne olacak?”

Gazetecilerin bu ortasını Demirel göğsünde öyle bir yumuşatır ki soru pamuk gibi olup dağılır:

“Ege bir Türk gölü değildir. Ege bir Yunan gölü de değildir... Binaenaleyh, Ege bir göl değildir!”¹

Halk arasında, “Dün dündür, bugün bugündür”, “Yollar yürümekle aşınmaz”, “Benzin vardı da biz mi içtik” ve sonradan sık sık *cover* yapılan “Enkaz devraldık” gibi hit parçalarıyla anılsa da, Demirel’in ustalık eseri buydu. Gayet mühim ve acil bir konuda Türkiye

1 İlginçtir, sözün orijinal kaynağı bulunmuyor ama her gazete atf vermiş. “Siyasetçilerin unutulmaz gaffarı”, *Milliyet*, erişim 14 Şubat, 2020, <http://www.milliyet.com.tr/fotogaleri/38991-siyasetcilerin-unutulmaz-gaffari/>.

Cumhuriyeti'nin stratejisi sorulurken, hükümetin başı, engin coğrafya bilgisiyle konuyu saptırmış ve yine hiçbir şey söylememeyi başarmıştı. Bu alışkanlığı için herhangi bir siyasi bedel ödedi mi peki? Eh, birkaç seçim kaybettiği oldu ama zamanında kendi de söylediği gibi, "6 kere gittiyse 7 kere de geldi".

Uzun ve kanlı mücadeleler sonucu, despotları tarihe gömenlerin çocukları, nasıl oldu da tekrar tekrar aynı demagogları seçtiler?

Demirel'in bir günah keçisi olmasını istemiyorum, zira günümüz çelişkileri daha beter: İnsanlar cep telefonlarını kullanarak sandık güvenliği sağlamaya çalışıyorlar. Uzay çağının teknolojileri ile antikitenin sorunlarını aynı potada erittik.

Julius Caesar gibi bir popülisti 2000 senelik uykusundan uyandırıp ona bu teknolojileri anlatsak herhalde aklını yitirirdi ama eminim ki oy sandıklarının takip eden insanları anlar, o sandıkları alıp götürülenleri daha da iyi anlardı. Hatta biraz kendine gelince, "biz Roma torunuyuz, sizin ecdadınız kim?" diye *tweet* ata ata bir büyükşehir belediyesi bile kazanırdı. Bazı şeyler pek değişmiyor.

3. Oscar'lık Başkan

12 Eylül darbesi ertesinde Demirel siyasi yasaklıyken, neredeyse 200 senedir darbe yaşamamış olan Amerikan demokrasisi, tarihinin en yaşlı başkan adayını konuşuyordu. Ronald Reagan ikinci dönemi için adaylığını koyduğunda tam 73 yaşındaydı. Naklen yayınlanan ilk seçim tartışmasında tuhaf bir performans sergilemiş olduğu için ikinci tartışma, Reagan'ın sağlığı konusuyla açıldı. Moderatör, Soğuk Savaş'ın devam ettiğini hatırlattıktan sonra Reagan'a bu yükü kaldırıp kaldıramayacağını sordu.² Reagan pek enerjik gözüküyordu ama bir devlet başkanı için en kullanışlı meziyete sahipti: Meslekten aktördü. Ve önceden çalıştığı cevabını tam ayarında bir alaycılıkla sundu:

2 Eskiden Türkiye'de de tüm adaylar genel seçim öncesi televizyonda tartışırlardı. Sanırım bunların sonuncusu, Uğur Dündar'ın 25 Ekim 2002 tarihli programında gerçekleşti. Yani bugün oy kullanabilen milyonlarca insan, hayatları boyunca bir defa bile Erdoğan'ı tartışırken görmedi.

“Bu yaş konusunu, kampanyamın bir parçası yapmayacağım Rakibimin gençliğini ve tecrübesizliğini istismar etmeyeceğim.”

56 yıllık ömrüne başsavcılık, senatörlük, bir de başkan yardımcılığı sığdırmış olan “genç ve tecrübesiz” rakibi Mondale bile bu cevaba gülüyordu. Ancak, Mondale’in ismini ilk defa duyuyorsunuzdur, çünkü bu yayından birkaç ay sonra 50 eyaletin 49’unu kaybederek eşine az rastlanır bir hezimetle siyasetten çekildi. Sonradan anlattığına göre Reagan’ın bu cevabına gülümsediği an, en büyük kozu olan yaş konusunu ve seçimi kaybettiğini anladığı andı.

Seçim bir dönüm noktası oldu. Reagan ve İngiliz Thatcher’ın dönemlerinde sağ-liberalizm dünyaya damgasını vurdu. Bugün Amerikan sağının kolektif hafızasındaki Reagan, her yeni seçim dönemi halesi daha da parlayan bir aziz gibidir. Oysa 1984’te kameralar karşısında ter döken o ölümlü, kendisine yöneltilen eleştirileri aslında cevaplamamıştı. Hâlâ çok yaşlıydı, hâlâ ilk tartışmadaki hali şüpheliydi ve Soğuk Savaş hâlâ devam ediyordu. Ama bir boksör gibi gard alıp kendini savunacağına, bir aikido ustası gibi rakibinin enerjisini kullanarak zayıflığını güce dönüştürmüştü. O cevabından sonra kimse yaşını gündeme getirmedi. Bir başka ifadeyle, başkanlığı ve 20 bin nükleer savaş başlığının ateşleme kodlarını, seyirciyi daha çok eğlendirene verdiler. Tesadüf bu ya, emekli olduktan birkaç sene sonra Reagan’a Alzheimer teşhisi kondu.³

* * *

“Genç ülke” dediğimiz ABD’de, Reagan’dan önce de tam 39 başkanın görev yaptığını yahut anayasalarının 233 yaşında olduğunu tahmin eder miydiniz? Şu “istatistiklere” bakın:

- Öldürülen başkan: 4 (1865, 1881, 1901, 1963)
- İç savaş: 1 (1861-1865)
- Darbe: 0.5 (2021)⁴

3 *Killing Reagan - The Violent Assault That Changed a Presidency* (2015). Muhafazakâr TV ikonu Bill O’Reilly, hastalığın erken baş gösterdiğini iddia ediyor fakat kesin tanı imkânsız.

4 Yılın ilk günlerindeki o sürreal meclis baskını biraz puan hak ediyor.

Özellikle de son 100 senesi, kıta büyüklüğünde bir ülke için hiç de fena değil. Peki, anayasal demokrasiyi bu kadar sağlam bir temele oturtanlar, nasıl oluyor da seçimleri bir sempati ve mizah yarışına indirgeyecek kadar sığ davranabiliyorlar?

Teknolojik gelişmeler yine bu tezatın altını çiziyor: Tarihte naklen yayınlanan ilk başkanlık münazarasını eski usulle, yani radyodan dinleyenler, daha tecrübeli olan Nixon'ın kazandığını düşünmüşler. Ama televizyon yayınına takip eden 66 milyonun çoğu Kennedy'yi haklı bulmuş.⁵

TV'de radyodakinden farklı bir tartışma dönmüyordu; fark ambalajdaydı: Nixon, stüdyonun arka planıyla aynı renkte bir takım elbise giymiş, makyaj yapmamış ve spot ışıkları yüzünden terlemişti. Kennedy ise tarihteki en fotojenik liderlerden biriydi ve tüm hafta yaptığı provalar sayesinde önemli bir beceri kazanmıştı: Konuşurken kameraya bakabilmek. Asırlar süren demokrasi mücadelesi sonunda geldiğimiz nokta buydu işte.

4. M.A.D.

Özümüzdeki çelişkinin en yoğun halini gösteren örneği sona sakladım: “Şimdi, âlemlerin yok edicisi Ölüm oldum.”

Fizikçi Robert Oppenheimer, tarihin ilk atom bombası dememesine öncülük ettikten sonra zafer ve melankoli karışımı bir duyguyla, Hint destanı *Bhagavat Gita*'dan bu dizeleri hatırlamıştı. Sadece birkaç hafta içinde, halkı tarafından yaşayan bir tanrı olarak görülen Japon İmparatorunu teslim olmaya zorlayacak olan bu teknoloji, göz açıp kapayıncaya kadar binlerce kat daha güçlü olan hidrojen bombalarına evrildi. Yetmedi, yıllarca ikmalsiz gidebilen nükleer denizaltılara konuşlandırıldı ve atmosferin dışına çıkabilen süpersonik roketlere takıldı. “Ölüm”, Oppenheimer'in ve o eski Hintlilerin hayal bile edemeyecekleri kadar korkunçtu artık.

Ağzlarından barış kelimesini düşürmeyenler, bu korkuyu seri üretime soktular: Reagan'ın ikinci dönemi başlarken, birkaç seneye

5 “The Kennedy-Nixon Debates”, *HISTORY*, 21 Eylül 2010, Erişim 11 Şubat 2020.

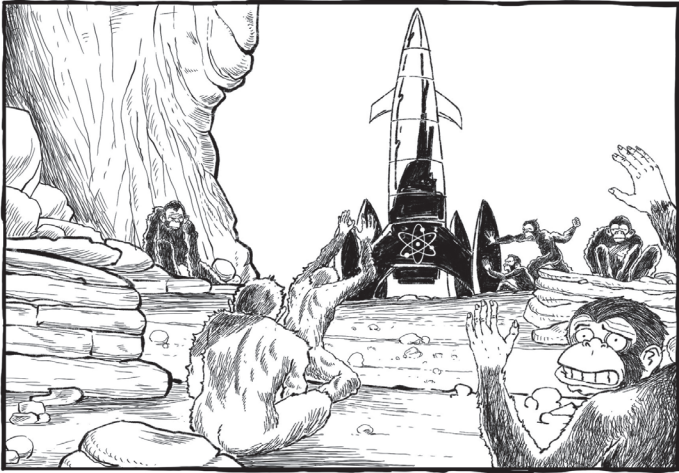

çökecek olan Sovyetlerin elindeki nükleer başlık sayısı 40.000'den fazlaydı!⁶ Bu rakam “ihtiyacın” o kadar üstündeydi ki 20.000 başlık sahibi ABD'den topyekûn bir salvo yedikten sonra bile, ellerinde kalanla gezegeni dümdüz etmeleri mümkündü.

* * *

İki süper güç arasında karşılıklı yok etme anlayışı üstüne kurulu bu dengenin (*Mutually Assured Destruction*) İngilizce kısaltmasının “deli” anlamına gelmesi bir tesadüf değil: Sayısız mühendislik harikasından oluşan bir delilik tablosuydu bu.

Tek bir atom bombası yapabilmek için gereken dehayı, disiplini, organizasyonu düşünün. Şimdi de bunlardan binlercesini üretmek ve bu uğurda milyonlarca vatandaşını aç ve sefil bırakmak için gereken deliliği ve aptallığı düşünün. *Ecce homo!* İşte insan!

2001: Bir Delilik Destanı

6 “Historical nuclear weapons stockpiles and nuclear tests by country”, *Wikipedia*, Erişim 12 Şubat, 2020, https://en.wikipedia.org/wiki/Historical_nuclear_weapons_stockpiles_and_nuclear_tests_by_country.

Zaman Mültecisi

“Beni bende demen, bende değilim.
Bir ben vardır bende, benden içeru.”

—Yunus Emre

Bu dört hikâyenin ortak noktası neydi sizce? Bir kitaba kapağına bakmadan başlamak gibi ilginç bir alışkanlığınız yoksa cevabın bir şekilde “safsatalar” ile ilgili olduğunu biliyorsunuz. Hatta belki de “adam karalama”, “mizahla konuyu saptırma” gibi bazı safsataları tespit ettiniz bile. Ama onları seçmenin esas sebebi, çelişki ve ikilik temasını farklı yönlerden işliyor olmaları. Açıkçası, şu ana kadarki tüm soru işaretlerini tek bir cümlede birleştirmek mümkün: İnsanlık bu kadar ilerlerken insanlar neden yerinde sayıyor?

Bu ikiliğin izini sürebilmek için en yakındaki aynanın karşısına geçin ve kendinize bakın. Muhtemelen gördüğünüz kişinin aptal veya deli olduğunu düşünmüyorsunuz. Evet, ara sıra saçmalıyor ama genelde akıl ve kontrol sahibi biri bu. Hatalarından ders çıkararak geçmişini, özgür iradesiyle karar vererek şimdiki, stratejik düşünerek geleceğini kontrol ediyor.

Zaten tam da bu sayede üniversiteler kurup tartışmalar yapmış, anayasalar yazıp seçimler düzenlemiş, atomu parçalayıp sonsuz enerjiye sahip olmuş. Fakat bundan başka bir “ben” yoksa onca çelişkinin kaynağı neydi? Kim o aptallar ve deliler?

* * *

Aynadaki o suretin ardında, neokorteksinizin hemen altında, sizden çok daha uzun süredir orada olan biri daha var. Afrika'nın çayırlarında hayatta kalmaya çalışırken bir anda kendini milyonluk metropollerde, marketten kalıp kalıp doymuş yağ alırken bulmuş bir zaman mültecisi.⁷ Buraya ait olmadığını bilse de elinde değil;

7 İlk primatların ortaya çıkışı 55 milyon, *Homo sapiens*'in ise 200 bin yıl oluyor. Tarım 10 bin, yazı 5 bin, süpermarket 90 yaşında. Yani evet, “bir anda”büydük. “Timeline: Human Evolution”, *New Scientist*, Eylül 2006.

liderlerin öyküleriyle coşuyor, hocaların ninnileriyle uyuyor, “ötekilerin” tehdidiyle kenetleniyor. En çok da korkuyor: Başka doğruların varlığından, yanılmaz tanrıların yokluğundan korkuyor. Giderek karmaşıklaşan bir dünyayı, giderek kısalan cümlelerle anlamak istiyor. Bilgi Çağı’nda cehaletin verdiği mutluluğu arıyor.

Bunlardan biri gerçek diğeri sahte kimliğimiz değil, ikisi de biziz. Daha karşısındakiyle doğru düzgün konuşmasını öğrenemeden internet ile her yana bağlanmış, daha kendisini tanıyamadan uzayı keşfetmeye başlamış trajik yaratıklarız.

* * *

Bölümün kalanında, insanoğlunun doğasındaki bu temel zıtlığa bakışımın izlerini süreceğiz. Yolculuğumuz mitolojideki tasvirlerle başlayacak, edebiyat ve sinemadaki yansımalarla devam edip modern psikolojiye varacak. Bu noktada, o ana kadar bölük pörçük işlediğimiz temalar nihayet bir modele oturmuş olacaklar ve evrim teorisindeki gelişmelere paralel olarak olgunlaşacaklar. Son olarak, liberalizm ve akılcılık üstünden, 20.yy davranışsal ekonomi araştırmalarına ulaşacağız. Bu noktada safсата bilgisinin gerçek işlevi anlaşılacak ve nihayet bir safсата tanımı yapmak anlamlı olacaktır.

Hayvanlar ve Tanrılar

Birkaç sene önce dünyaca ünlü bir müzisyen, Dallas Sanat Müzesi’ndeki son iş günü biter bitmez THY’nin özel bir uçağına atladı ve Şanlıurfâ’ya temelli göç etti (bu sabah uyandıığınızda, “Şanlıurfâ” ve “Dallas”ı aynı cümle içinde duymayacağınıza ne kadar da emindiniz oysa). Lirinden çıkan ezgilerle hayvanları bile mest eden ve “şarkıların babası” olarak bilinen Orpheus’tan, daha doğrusu onun 1800 yıllık bir mozağinden bahsediyorum.⁸ Seneler önce kaçak bir kazı sonucu Türkiye dışına kaçırılmış, dönmüş dolanmış, okyanusun ötesindeki bir kıtanın ortasında durulmuş. 2012 yılında

8 Pindar, *Pythian Odes*, 4.4.315.

durumu fark eden Kültür Bakanlığı'nın ısrarı ve müze müdürünün insafı sayesinde doğduğu topraklara dönüş yaptı neyse ki.

Orpheus, "aşka gelen ve tanrısal ilhamla hareket eden sanatçı" kalıbının Yunan mitolojisindeki öncüsüydü. Çoğumuz onu, ölen genç karısının ardından yaktığı benzersiz ağıt ile yeraltı tanrısı Hades'i bile etkîlendirdiği hikâyeden biliyoruz. Hades sonunda kadının canlılar dünyasına dönmesine razı olmuş ama tek şartla: Orpheus peşinden gelen karısına yeryüzüne çıkana kadar dönüp bakmayacaktı. Bizimkisi heyecan içinde teklifi kabul etmiş, kontratı imzalamış, karısını peşine takmış. Fakat tam çıkışa geldiklerinde heyecanına yenik düşerek kafasını çevirince, kadıncağız belli belirsiz bir "hay senin sanatçı ruhuna" bakışı atıp yok olmuş. Bir daha asla bir araya gelememişler.

Bizi asıl ilgilendiren şey, zamanla Orpheus'un etrafında bir din oluşması (*Orphism*) ve şarap, delilik ve ilham tanrısı Dionysos ile özdeşleşmesi. Halbuki Orpheus'un babası Apollon idi. Hani birçok şeyin yanında, akli, mantığı ve düzeni temsil eden Apollon.⁹ Düzendeki delilik, mantıktan ilham doğuyor.

* * *

Benzer bir tezat, Orpheus'a atfedilen bazı şiirler yoluyla tüm insanlara yakıştırılmış: Bir tanesinde Zeus, oğlu Dionysos'u varisi yapmaya karar verir ancak oğlan gayrimeşrudur. Kocasının diğer kadınlardan olan çocuklarına eziyet çektirme konusunda yüksek ihtisas sahibi olan Hera, bu haberi duyunca Titanları kıskırtır ve küçük Dionysos'u oyuncaklarla kandırıp kaçırmalarını sağlar. Titanlar bununla kalmaz; çocuğu parçalara ayırır, pişirir ve yemeye başlarlar. Son anda yetişen Athena, Dionysos'un en azından kalbini yenmekten kurtarır, ziyafetin ayrıntılarını Zeus'a yetiştirir, Zeus da fırlattığı yıldırımlarla Titanları küle çevirir.

İşte insan bu karma küllerden doğmuştur. Yani insanın bir parçası Dionysos, bir parçası da Titandır. "Tarihi kazananlar yazar"

9 Apollo ve Dionysos arasındaki bu zıtlık görece modern bir görüş. *Tragedya'nın Doğuşu* (1872) eserinde Nietzsche tarafından meşhur ediliyor. Antik Yunanlar onları rakip veya zıt olarak görmüyorlardı.

misali, Dionysos ilahi tarafımızla, Titanlar da dünyevi, yabani, kirli, günahkâr tarafımızla özdeşleşmişler.¹⁰

Hikâyenin devamı da ilginç: Athena'nın kurtardığı kalp sayesinde Dionysos tekrar doğar ama bu seferki annesi, Semele adındaki bir ölümlüdür. Yani Dionysos da yarı-insan olmuştur.

Elbette “Yunan mitolojisi” denen şey, noterden onaylı tek bir senaryo değil. Orpheus'un mitlerinden de eski bir mite göre, Semele Dionysos'un ilk annesiydi fakat Hera'nın entrikaları sonucu hamileyken ölmüştü. Zeus da prematüre doğan bebeği kurtarmak için onu kasıklarının içine dikmiş, ona ikinci bir anne olmuş.

Velhasıl, ayrıntılar değişse de Dionysos hep iki kez doğmuştur: Biri insanlığını, biri de tanrısallığını temsil eder.

* * *

Aynı tema başka yaratılış hikâyelerinde de işleniyor. Homeros'un çağdaşı olan Hesiodos'un, zamane “resmi tarih”i diyebileceğimiz şiirlerindeki (*Theogonia*) aksiyonun zirvesi, kanlı bir darbedir. Zeus önderliğindeki Olimposlular, zamanında kendilerini canlı canlı yutmuş olan babaları Titan Kronos'a karşı isyan ederler. Uzun bir savaşın sonunda Zeus kral olur, tüm Titanlar da yeraltına hapsedilir. Devrimcilere yardım etmiş olduğu için zindana atılmayan iki Titandan biri olan Prometheus, bu yeni düzenden çabuk sıkılır, yeryüzüne iner ve çamurdan insanı yaratır. Athena da bu çamur yığınlarına üfleyerek onlara can ve akıl bahşeder. Tanıdık geldi mi?

Buradaki sembolizm önemli: Prometheus, tıpkı diğer Titanlar gibi Gaia'nın, yani kelimenin tam anlamıyla bu dünyanın çocuğu, bu mahallenin bebesidir ve topraktan kendine bir kardeş yaratmıştır. Olimposlular ise topraktan mümkün olduğunca uzakta, ülkenin en yüksek zirvesinde yaşarlar. Yani insanın bir kısmı topraktandır, hayvanidir, bir kısmı ise Athena sayesinde ilahidir, ölümsüzdür.

10 E. F. Edinger ve D. A. Wesley, *The Eternal Drama: The Inner Meaning of Greek mythology* (New York: Shambala, 1994.)

Platon'un Arabası

Orpheus ve Hesiodos'tan yüzlerce yıl sonra yaşayan Platon, hangisini esas aldığını pek belli etmeden, *Yasalar* isimli eserinde “insanın Titansal doğası”na atıfta bulunmuş. Mitolojideki ikilikleri kullanması doğaldı, zira felsefesinin temelinde de bir ikilik vardı:

1. Her şeyin kusursuz hallerini barındıran idealar dünyası
2. Onların eksik yansımalarından ibaret olan fiziksel dünya

Bu ayırmda insan aklı özel bir yer tutuyor, çünkü fiziksel dünyanın ürünü olmasına rağmen hiç tecrübe etmediği bazı kusurlukları hayal edebiliyor. Örneğin, hiçbiriniz kusursuz bir daire görmediniz ama bunu matematik yoluyla hayal edebiliyorsunuz. Sonsuzluğu, ölümsüzlüğü, ebediyeti akıl edebiliyorsunuz. Demek ki aklın “idealar dünyası” ile bağlantılı, ilahi bir tarafı olmalıydı.

Platon bu çıkarımını, *Phaidros* eserindeki **at arabası alegorisi** yoluyla detaylandırmış: İnsan ruhunu aynı anda iki kanatlı at çeker. Bunlardan biri ölümsüzdür, güzeldir, bembeyazdır, veresiye yazdırmaz, anneler gününü unutmaz. Siyah, sakat ve çirkin olan ise akıldışı tutkuları, hazları, günahları temsil eder. Hep farklı yöne gitmek isteyen bu atları göğe, yani idealara doğru yönlendirmek gereken sürücü de akıl ve bilgeliktir. Sürücü yeterince yükelebilirse başta Zeus olmak üzere bir grup tanrının peşine takılabilir. Tabii onların arabalarını çeken atların ikisi de ölümsüz ve güzel olduklarından yollarına hızla devam ederler. Sürücüyse o kadar dengeli gidemez, atların uyumsuzluğu yüzünden bir yükselip bir alçalır, ideaların ışığını bir an görür, bir an göremez. Kısacası, altımızdaki mütevazı arabayla Zeus denen o züppenin Ferrari'sini hiçbir zaman yakalayamayacağız ama gözümüz biraz bayram edebilir.

Platon'un bakışı hiyerarşik olsa da (idealar > sürücü > beyaz at > siyah at), ona göre iyi bir sürücü atların da ihtiyaçlarını düşünür. Yani bilgelik, siyah atı öldürmek değil, onu idare edebilmektir.

Bu alegoriyi aklınızda tutun –mümkünse yaklaşık 22 yüzyıl boyunca– zira onu psikolojide tekrar ziyaret edeceğiz. Fakat mitoloji ile bilim arasındaki tüm yollar edebiyat köprüsünden geçmeliler.

Dr. Jekyll...

Eğer siz de benim gibiyse, *Dr. Jekyll ve Bay Hyde*'i gençliğinizde bir ara okudunuz ve iki şey yaptınız:

1. Yıllarca “Ceykıl” diye telaffuz ettiniz (“cii-kiyl” imiş).
2. Hikâyeyi klasik bir iyi-kötü mücadelesi olarak gördünüz.

Meğer yazık etmişiz. Hatırlarsanız esas oğlan Jekyll, çevresinde sevilen bir doktordur. Victoria Dönemi İngiltere’si örnek bir beyefendiden ne bekliyorsa yerine getirmektedir. Fakat bu katı normlara uymanın bir bedeli vardır: Bastırdıkça büyüyen bir karanlık.

Dürtüleri ve toplum ahlaki arasında ezilen doktor, her 19. yüzyıl bilimadamının yaptığı gibi, çareyi bir iksir icat etmekte bulur. İksir, geçici bir süreliğine de olsa, doktorun iç içe geçmiş parçalarını ayırır ve ortaya ecîş bücüş, bencil, vahşi bir *alter-ego* çıkar: Bay Hyde.

(Yazar Stevenson, Hyde’i neredeyse bir hayvan olarak tasvir etmiş ama “bay” demeyi de unutmamış; İngiliz terbiyesi ne de olsa.)

Canavar kazara ortaya çıkmamıştı. Bilakis, her şey doktorun planladığı gibi ilerliyordu. Artık sosyal statüsünü kaybetme korkusu olmadan iki farklı bedeniyle iki ayrı hayat yaşayabilecekti: Geceleri kan ve toprak kokan sokaklarda (Hades) sürttükten sonra sabahları rezidansında (Olimpos) bir beyefendi olarak uyanacaktı.

* * *

Romanın en ünlü cümlesinde “İnsan aslen bir değil ikidir,” der Jekyll. Fakat Hyde’dan bahsederken bile “ben” kelimesini kullanmaya devam ediyor. “Ben”in nerede bitip nerede başladığı meçhuldü. Belki de Jekyll bir maskeydi, insanın aslı da o çirkin canavardı. Uzun bir eğitimle hizaya geliyor ama ipleri gevşetilince azıveriyor.

Nitekim bir süre sonra Hyde, iksir olmadan dahi ortaya çıkmaya ve günlerce kontrolde kalmaya başlar. Yıkılmış bir uygarlıktan kalan bir mabedin üstünü kaplayan sarmaşıklar misali, doktorun zihnini ve bedenini yavaş yavaş ele geçirmektedir. Artık Hades ile Olimpos arasındaki bariyerler kalkmış, toprağın kirli çocuklarının devrimi başlamıştır.

...ve Bay Freud

Eğer bu roman anonim olarak yazılıyorsa eminim ki en popüler yazar tahmini Sigmund Freud olurdu. Freud, insan zihniyle ilgili birçok teori üretmiş ve pek azını bilimsel metot ile araştırmıştı, fakat kendimizi tanıma yolculuğumuzda kullanacağımız iki önemli katkısı var. Bunlardan ilki, Stevenson'ın romanındaki düalizmi devam ettirerek insan aklını bilinç ve bilinçdışı olarak ikiye ayırmasıdır.¹¹

- **Bilinç:** Algıladıklarımız ve farkında olduğumuz düşünceler.
- **Bilinçdışı:** Bastırılmış anılar, derin korkular, bencil itkiler.

Bilin bakalım, Hyde hangisinin dışavurumuydu?

* * *

Bilinçdışı, halihazırda bilinen, Hegel'den Schopenhauer'a kadar birçok filozofun eserlerinde yer almış bir kavramdı. Zaten "keşfedilecek" bir şey de değildi. Ne de olsa her kültürde rüya, sezgi, vahiy, ilham gibi olağandışı zihinsel aktiviteler biliniyordu. Fakat hâkim anlayış, bunları aklın ve doğanın dışında görüyordu:

"Yaratıcılık patlamaları nereden geliyor?"

"Orpheus'ta olduğu gibi Tanrılardan ve ilham perilerinden."

"Öfke, şehvet, kıskançlık, kibir, oburluk, açgözlülük, miskinlik?"

"Yedi mi etti? Öyleyse Şeytan'dan tabii ki."

"Gaipten sesler, histeri, travma, şok?"

"İçine cin girmiştir."

"Ya gizemlerin en büyüğü, yani rüyalar?"

"Öteki dünyaya veya geleceğe yaptığımız yolculuklar."

11 Bu ayrım "Topografik Teori" olarak da bilinir. S. Freud, *Rüyaların Yorumu*, çev. Dilman Muradoğlu, (İstanbul: Say, 2014).

Freud'u özel kılan şey, tüm bu açıklamaları doğaüstünden alıp aklın içindeki dev bir odaya kapatmasıydı. Onu zengin kılan şey de odanın anahtarını kendi cebine atması. Nitekim, bilinçdışına öyle elinizi kolunu sallayarak giremezsiniz efendim. Onu ancak anahtar deliğinden gözleyebilirsiniz, ki bunun için de rüya, serbest çağrışım ve dil sürçmesi (*Freudyen sürçme*) gibi yollardan yüzeye çıkan işaretleri yorumlayacak psikanalistlere ihtiyaç vardır. Bu araçlar sayesinde bilinçdışımız ile yüzleşebilirsek iç çelişkilerimizi azaltabiliriz ve bazı davranış bozukluklarını tedavi edebiliriz.

Freud, bilinçdışı kavramını sekülerleştirmek ve paraya dönüştürmekle yetinmedi: Öncüllerinin aksine bilinçdışını zihnin esas kısmı olarak görüyordu. Ona göre akıl bir buzdağı ise, “ben” dediğimiz şey suyun üstündeki o ufak kısımdı. Her düşüncemiz, her davranışımız, her tartışmamız, bilinçdışının izlerini taşıyordu.

Dolayısıyla Platon *kısmen* haklıydı: Evet, ortada bir araba vardı ama onu biz sürmüyorduk. Biz, yan koltukta oturup sağa sola laf yetiştiren bir yolcuyduk sadece. Bu görüşün yayılması, sürekli kontrolde hissetmek isteyen insanoglunun narsisizmine karşı kazanılmış en büyük başarı olmalı.

* * *

Buzdağı benzetmesi içgörünün, yani düşüncelerimiz üzerine düşünme yeteneğimizin sınırlarını da açıklıyor: Tepeden bakınca buzdağının dibi görünmüyor; en fazla yüzeyin hemen altını görebiliyoruz. Dalgalarla birlikte bir batıp bir çıkan bu dinamik sınır bölgesine **bilinçöncesi** (*preconscious*) deniyor.¹² Telefon numaranız, örümcek korkunuz gibi, birkaç saniye öncesine kadar aklınızda olmayan ama şimdi de aklınızdan çıkmayan şeylerin yaşadığı, kısacası bilinçdışının ulaşılabilir olan kısmıdır burası. Dolayısıyla neyi, neden düşündüğümüzü anlama çabamızda kilit bir rol oynayacak.

12 Günlük hayatta sıkça duyduğunuz “bilinçaltı” (*subconscious*), bazen bilinçöncesi bazen bilinçdışı bazense her ikisi yerine kullanıldığından ötürü biraz kafa karıştırıcı. İlk yıllarda Freud da pek ayırım gözetmemiş.

İd, Ego ve Süperego

Freud'un bizim için önemli olan ikinci katkısı, yaklaşık yirmi yıl sonra olgunlaştırdığı Yapısal Model'dir. Şimdiye kadar takip ettiğimiz zıtlık paradigması genişliyor, yani ilahi-dünyevi, mantık-tutku, uygar-yabani, bilinç-bilinçdışı gibi ikiliklerle tanımaya çalıştığımız insan aklı artık üç ana parçaya bölünüyor. Kuru kuru tanım yapmak yerine, Dr. Jekyll ve Bay Hyde'ı bu yeni mercekten tekrar okuyalım:

- **İd** (Hyde): Zevk, korku ve ihtiyaç odaklı hayvani yönümüz. Tamamı bilinçdışıdır. İyi veya kötü nedir bilmez; sadece ister, sadece yapar. Strateji kuramaz, isteklerini erteleyemez.
- **Süperego** (Victoria Dönemi): Kısmen bilinçdışıdır ve benimsediğimiz değerlerden oluştuğu için en son olgunlaşan yanımızdır. Jekyll'ın yoksullara bağlı yapınca duyduğu gururun da suçlarından ötürü duyduğu utancın da kaynağıdır. Bu duygularla *ego*yu yönlendirmeye çalışır.
- **Ego** (Jekyll): İsteklerimizi, dış dünyanın gerçekleriyle törpüleyip bir denge yakalamaya çalışır. Bu dengeyi tutturamazsa zihin "hastalanır". Nitekim Jekyll, statüsünü korumak için hep *süperego*dan yana olmuş, *id*i bastırdıkça da mutsuz olmuştu. Bu sorunu çözmek için bulduğu iksir, yani bilim, *ego*nun problem çözme yeteneğini resmeder.

"İçimizdeki canavarın kontrolden çıkması", yani *ego*nun işini iyi yapamayıp devre dışı kalması, edebi açıdan bereketli topraklardır. Modern zamanların en popüler dönüşüm hikâyelerinden biri olan *Fight Club*'a da bu çerçeveden bakarak kıyas yapabiliriz:

Jekyll'a karşılık gelen "anlatıcı" karakteri (Edward Norton) nasıl biridir? Ofis hayatının grisinden kaçmak için tüketim kültürünün sahte renkleri peşinde koşan örnek bir vatandaştır. Yani tek kelimeyle ifade etmek gerekirse "normaldir". Ama normlara uymanın bedeli olarak tatminsiz ve korkaktır. Lakin ilginçtir, bastırdığı yanı, Hyde gibi çirkin bir yaratık ile temsil edilmez. Aksine "Tyler Durden" her yönden idealdir.

- İdealimizdeki gibi gözüdür (Brad Pitt),
- idealimizdeki gibi sevişir (çıplak Brad Pitt),
- idealimizdeki gibi savaşıır (kanlı Brad Pitt),
- idealimizdeki gibi özgürdür (anarşist Brad Pitt).

Aslında bu tezat gayet doğal. Dr Jekyll zaten istediği hayati yaşıyordu, tek derdi arada sırada kaçamak yapmaktı. “Anlatıcı”nın derdi ise kaçamak değil, kaçmak. Manasız hayatını geride bırakıp başka bir şeye evrilmek istiyor. Bir canavara dönüşmesinden söz edilemez, çünkü asıl o “normal” hayatları yaşayanlar birer canavar.

Yapısal Model’in güzel yanı, bu hikâyeyi basit bir “aklını yitirme” süreci olarak yorumlamaması. Nitekim Tyler Durden gelişmiş davranmıyordu, bir planı vardı. Yani kişi akıl mantık sahibi olabilir. Ama tüm bu mekanizmanın neye hizmet ettiği önemli, yani iç denge önemli. *Ego* gerektiği kadar kuvvetli olsaydı, ne hikâyenin başındayken *süperegosunun* kölesi olur (tüketim kültürü değerlerini benimsemesi) ne de sonradan *idi* bu kadar idealize ederdi.

* * *

Bu dengenin önemini son bir defa vurgulamak için Freud’un çağına geri dönelim ve kelimenin gerçek anlamıyla “soyunarak” *süperegosundan* sıyrılan bir karaktere bakalım. Bilimkurgu yazarı H.G. Wells’in yarattığı *Görünmez Adam* (1897), tabii ki bir iksir sayesinde temelli görünmez olduktan sonra hayatın beklediğinden daha zor olduğunu fark eder ve insanlarla iletişim kurmaya, eski hayatına dönmeye çabalar. Başlarda *süperegosu* işlevseldir. Ama soyunup, kendisini görünür kılan kıyafetlerinden kurtulduka güç zehirlenmesi yaşar ve yabanileşir.

Tıpkı Durden gibi, Görünmez Adam da mantıksal çıkarım yeteneğini kaybetmemişti. Amacına ulaşmak için ayrıntılı planlar yapıyor, hatta mantıklı davranıyordu ama yaptıklarını neden yaptığını sorgulamıyordu. Zaten tam da bu “neyi neden yaptığını sorgulama” yeteneğinin önemi yüzünden mantık hatalarından ibaret bir reçeteyi yetersiz görmüş ve bu dolambaçlı yolculuğa çıkmıştı.

Ahlak Maskesi

H.G. Wells, *Görünmez Adam* hikâyesi için kimden ilham almıştır dersiniz? Eski bir dostumuzdan tabii ki. Bence zorunlu okuma olması gereken *Devlet* adlı eserinde, “Gyges’in Yüzüğü” efsanesini aktardıktan sonra şöyle sorar Platon:

Takanı görünmez kılarak onu ölümlüler arasında neredeyse bir Tanrı haline getiren bir yüzük, insanın ahlakını bozar mı? ¹³

Ahlaki norm dediğimiz şey, gücümüzün sınırlarından mı ibaretir? Belki de medeniyetin makyajı akar akmaz, dürtülerimizin ve çıkarlarımızın kölesi olacaktık.

Fark etmişsinizdir, Freud’un 25 asır sonra yaptığı şey, aynı çatışmayı *süperego* ve *id* üzerinden değerlendirmek olmuştu. “Yüzük” veya “ıksir” gibi olağandışı öğeler yüzünden bozulan *süperego-id* dengesini tekrar kurabiliyor muyuz ve bunu yapmalı mıyız?

* * *

Bu çekişmeler sadece hayal dünyalarında değil, o dünyaları hayal edenlerin hayatlarında da göze çarpıyor. Örneğin Stevenson, Hyde’in geceleri tam olarak ne işler çevirdiğini anlatmaz, hep belirsiz ifadeler kullanır. Aklındaki şey muhtemelen homoseksüel ilişkiydi, fakat tam da romanın yayımlanacağı sene, İngiltere’de homoseksüellik *tekrar* suç haline getirilmişti. ¹⁴ Her halükârda, o ana kadar çocuk romanlarıyla tanınan bir yazarın bu konuları ima etmesi skandal olurdu.

Zaten romanın ilk taslağını karısına göstermesiyle onun protestoları sonucu notlarını yakması bir olmuştu. Daha sonra dayanamayıp romanı baştan yazmış olmasına rağmen, o taslaktaki bazı kısımları da karalayarak otosansür uygulamıştı. ¹⁵

13 Gollum ve *Yüzüklerin Efendisi* akla geliyor, ancak ilginçtir ki Tolkien’in notları arasında Platon’a herhangi bir referans yok.

14 *The Criminal Law Amendment Act*, 1885.

15 “Dr Jekyll and a not so wicked Mr Hyde: How a portrait of evil was toned”, *The Guardian*, Erişim 5 Ocak, 2019, <https://www.theguardian.com/books/2012/apr/15/jekyll-hyde-stevenson-explicit-manuscript>.

Stevenson'ın çağdaşı Oscar Wilde'ın kaderi ise çok daha acıklı. Yarattığı Dorian Gray karakteri, birçok açıdan Dr Jekyll'a benzer: Toplumla uyumsuz, günahlarının bedelini başkasına ödetmenin bir yolunu bulur, zamanla kontrolü kaybeder ve klasik dramatik son.¹⁶

Wilde, romandaki homoerotik kısımları törpülemeye zorlandıktan birkaç sene sonra, yine *alter-egolar* içeren ve doğrudan Victoria Dönemi ahlakıyla dalga geçen başka bir eser yarattı: *Dürüst Olmanın Önemi*. Şaheseri olacak bu komedi Londra tiyatrolarında kapalı gişe oynarken, homoseksüel bir ilişkisi olduğu gerekçesiyle ağır hapis cezası aldı. Dalga geçercesine, hapisteki ilk aylarında okuması için ona verdikleri tek şey İncil'di. Hapisten çıktığı gün İngiltere'yi terk edecek ve birkaç sene sonra Paris'te, yalnızlık ve yoksulluk içinde ölecekti.

* * *

Wilde, zamane magazin gündemini epeyce meşgul eden davası sırasında “Bunların hepsi dış güçlerin oyunudur, başarılarımız çekemeyenlerin iftiralarıdır,” deyip sıyrılmaya, Antik Yunan'daki bilge filozof-geç öğrenci ilişkileriyle benzerlik kurmaya çalışmış, onu yargılayanların bu sevginin saflığını hiçbir zaman anlayamayacaklarını söylemiş, yani aslında “suçunu” itiraf etmişti. Dolayısıyla onun çekişmesi, *id* ve *süperego* arasında değildi. Yanlış bir şey yaptığını düşünmüyordu ki! Onun çekişmesi, tıpkı *Sokrates'in Savunması*'nda olduğu gibi, bir savunma stratejisi belirleyen *ego* ve bu stratejiyi beğenmeyen dış dünya arasındaydı.

Son kertede, sizce *egosu* aptalca mı davranmıştı? Evet, Wilde da Sokrates de mahkemelerce suçlu bulundular, hapsedildiler ve dışlanmış bir halde öldüler. Ama bakın, bambaşka diller konuşan yabancıların torunları, bugün dahi büyük bir merakla hayat hikayelerini inceliyor ve ilham alıyorlar.¹⁷

16 Oscar Wilde, *Dorian Gray'in Portresi*, çev. Didar Zeynep Batumlu (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

17 Ufak bir zafer: 2017'de çıkan “Alan Turing Kanunu” sayesinde iade-i itibarı yapılan 50.000 homoseksüel hükümlüden biri de Wilde'dır.

Atlar ve İnsanlar

Ahlaktan bu kadar bahsettikten sonra, Yapısal Model belki size başka bir yerlerden tanıdık gelmeye başlamış olabilir:

- Şeytan (*id*)
- dini kurallar (*süperego*)
- ve bu ikisi arasında seçim yapan insanın nefsi (*ego*)

Tabii bu kaba bir benzetme. En basitinden *id* şeytani değildir; Nietzsche'nin deyiimiyle “iyinin ve kötünün ötesindedir.”¹⁸ Daha önemli bir fark ise şu: *Nefis* için doğru seçenek her zaman birtakım dini kuralları takip etmek iken, Wilde örneğiyle gördüğümüz üzere, *ego* için belirlenmiş bir doğru seçenek yoktur. Freud bu esnekliğimizi, Platon'dan hatırlayacağınız “at arabası ve binici” benzetmesinin yeni bir yorumu üzerinden anlatmış:¹⁹

İd sürekli sağa sola koşturan –bu sefer kanatsız– bir attır, *ego* da binicisi. İyi bir binici, kendisinden çok daha kuvvetli olan atını ustaca yönlendirebilmek için arada sırada ipini gevşetmeli ve istediği yere gitmesine izin vermelidir. Ama eğer atını fazla serbest bırakırsa veya tersine, onun isteklerine kulak asmayıp, “doğru yolu” gösteren navigasyonu takip etmeye çalışırsa, eninde sonunda hep birlikte şarampole yuvarlanırlar.

Freud'un Platon'dan önemli bir farkı, akli ve bilgeliği pek yüceltmemesidir. Yani ideal binici, navigasyonu kapatıp atından inen ve kendini felsefe kitaplarına veren binici değildir. İdeal binici, 19. yüzyıl Osmanlı dış politikasının izinden gider: Denge esastır.

Edebiyattan örneklerle gördüğümüz gibi, *ego* bu dengeyi tutturabilmek için bazı **savunma mekanizmaları** kullanır ve rahatsızlıkları bilinçdışına iter. Bilinçdışı mı? Evet, Freud onu unutmamıştı; bilinçdışı kavramını bu yeni modeliyle birleştirecekti...

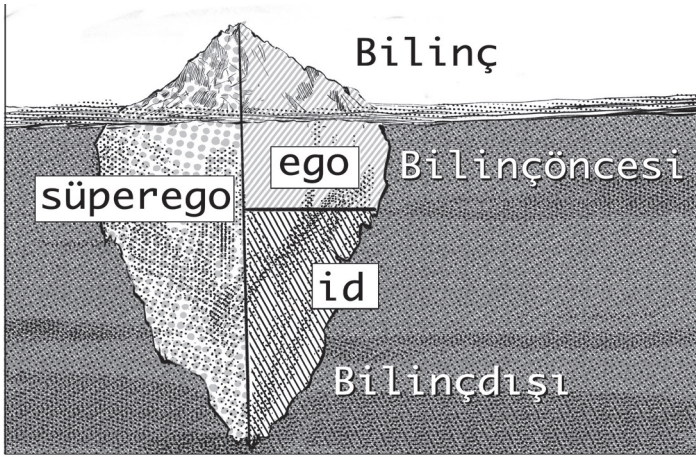
18 F. Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, çev. Mustafa Tüzel, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları: 2019). Freud, Nietzsche öldükten sonra tüm eserlerini satın almış olmasına rağmen onun bilinçdışı, rüya ve ahlak hakkındaki fikirlerinden etkilenmediğini, hatta onu okumadığını söylemiş.

19 S. Freud, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, çev. A. Babaoğlu, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001).

Yeni Buzdağı

Freud'un şu ana kadar işlediğimiz fikirlerini yeni bir buzdağına oturtalım. Zihin dediğimiz şey...

1. tekil bir yapı değildir, paralel çalışan parçalardan oluşur.
2. sandığımızdan daha ufak bir kısmının bilincindeyiz.
3. bilincinde olduğumuz o kısım da tamamen akılcı değil.

İlk bakışta belli oluyor ki *id* bilinçdışının, *ego* da bilincin dengi değil. İlk bakışta belli olmayan bir özellikse mitolojide görmüş olduğumuz dönüşüm temasına uygun olarak, zihnimizin epey akışkan oluşu. Bir bölmedekiler diğerine kolayca geçebiliyor. Nasıl mı?

Diyelim ki ilk defa operaya gideceksiniz. Ne giyeceğinizi, nasıl davranacağınızı biraz düşünürsünüz. Hasbelkader yerleşmiş kurallar vardır, bunları öğrenir ve uyum sağlamayı seçersiniz. Tebrikler! *Ego* ve *süperego*nun su üstündeki kısımları anlaşmıştır. Fakat bir süre sonra giyim kuşamınız alışkanlık haline gelir. Ola ki bir gün çocuğunuz, “Neden operaya şortla gidemiyoruz?” diye sordu, otomatikman, “Ayıp evladım,” dersiniz. Yani artık bir gerekçe vermiyor, sadece ahlaki yargıda bulunuyorsunuz. Eskiden düşünüp sorguladığınız bir şeyi artık içselleştirdiniz, suyun altına gömdünüz.

Süperegonun kalanında, opera alışkanlıklarına kıyasla çok daha kapsamlı olan bazı kültürel değerler bulunur:

- Dini inançlar
- Hayvan hakları
- Müzik ve yemek zevkleri
- Müzeyyen Senar eşliğinde rakı balık keyfi

Her birinin bir kısmı suyun üstünde, bir kısmı yüzeyde, bir kısmı derinlerde. İçselleştirdiğiniz bu tip değerler, yapboz parçaları gibi birbirlerine uydukları takdirde bir **dünya görüşü** (*weltanschauung*) oluştururlar. Bir zamanlar *ego* tarafından öğrenilmiş, işlenmiş, tartışılmış ama zamanla bir tortu gibi dibe çökerek buzdağının kalıbı haline gelmiş düşüncelerdir bunlar. O kalıba uymayan düşünceleri algılamak, algılasak bile değerlendirmek, değerlendirmek bile sonradan hatırlamak ve içselleştirmek çok zordur. Düşüncelerimizin mevcut inançlarımızla tutarlı olmaları, çoğu zaman dış gerçeklikle uyumlarından bile daha önemlidir.

* * *

Yeni buzdağının bence en ilginç tarafı, *egonun* dahi tamamen su üstünde yer almaması. Belki opera salonuna girdiğinizde, tüm dikkatiniz önünüzdeki kişinin ahenkle dans eden saçlarındayken, koltuğunuza giden en kısa yolu farkında olmadan takip ettiniz. Veya operanın hikâyesinde anlamadığınız bir sembolizm, saatler sonra tam uykuya dalacakken su yüzüne çıktı. Sanki arka planda o problem üstünde çalışmaya devam ediyordunuz.

Bunu açıklayabilmek için artık Freud'u aşmalıyız. Onun hayalindeki bilinçdışı, derine indikçe giderek basitleşen düşünceler, ilkelleşen istekler ve soyutlaşan sembollerle doluydu. Orada yüksek beyin fonksiyonlarına yer yoktu. Problem çözen, argüman üreten, beceremeyince de safsata yapan –veya bilerek safsata yapan– kısmımız tepelerdedi. Madem öyle, koltuğunuza giden en kısa yolu nasıl hesapladınız? Yoksa bilinçdışının “cinsel istek ve travma deposu” olmanın ötesinde başka bir işlevi mi var?

Kolektif Bilinçdışı

“Bir ben var ki benim içimde, benden öte benden ziyade.

Bir sen var ki senin içinde, senden öte senden ziyade.”

—Barış Manço

Carl Jung kendisinden 20 yaş büyük Freud ile ilk tanıştığında, çalışmaları hakkında 13 saat aralıksız konuşmuşlar.²⁰ Ben yeni tanıştığım biriyle bu kadar konuşsam, muhtemelen geceyi onunla evlenerek noktardım. Gerçi bu ikili de bir nevi evlilik yapmış ve ortak çalışmalara başlamış. Kısa bir süre sonra da Freud, varisi olarak bellediği Jung’u, Uluslararası Psikanaliz Cemiyeti’nin (IPA) ilk başkanı seçti. Tüm bunlar, Jung’un nihai “iharetini” daha da tatlı yapan detaylar. Nitekim, Freud’un bilinçdışı teorisini zamanla yetersiz ve fazla cinsellik odaklı bulacaktır. Ona göre, zihnimizde derine gömülü bazı şeyler vardı elbette ama asıl ilginç kısım bireye değil, türe ait olan kısım olan kolektif bilinçdışıydı.

* * *

Jung, içgüdülerin kişisel tecrübeler yoluyla edinilmediklerini biliyordu. Yılanlardan korkmak için daha önce bir yılan tarafından ısırılmış olmamıza gerek yok; bazı şeyler deneme-yanılma yöntemiyle öğrenilemeyecek kadar tehlikeliler. Peki ya sadece içgüdüleri değil, bazı düşünce ve inanç kalıplarını da türümüze ortak bir hafızadan miras alıyorsak? Jung, farklı kültürler arasındaki dev mesafelere rağmen, mitoloji ve folklorda sürekli benzer imgelere rastlanmasının sebebinin bu miras olduğunu düşündü ve yüzeye çıktıkça çeşitlenen imgelerin derinlerdeki orijinal hallerine **arketip** dedi.

Tıpkı Platon’un idealar fikrinde olduğu gibi, arketiplerin de ancak yansımalarını görebiliriz, onları doğrudan tecrübe edemeyiz. Örneğin, herkeste bir “gölge” (*shadow*) unsuru vardır. Kabaca *ide* denk gelen, toplum ile uyummadığı için bastırılan kısmımızdır bu.

20 P. Gay, *Freud: A life for Our Time* (New York: Norton, 1988), s202.

Fakat kişisel gölgemize ek olarak, hepimize ortak bir de “Gölge” arketipi bulunur. Aslında bu arketipi yakından tanıyorsunuz ve ona “şeytan” diyorsunuz. Şeytan, Gölge’nin yüzeye yansımış halidir.

Elbette her kültürün ve çağın şeytan imgesi farklı. Bizimkisi, *Eski Ahit*’in ilk kitabında sahneye çıktığında, Âdem ile Havva’nın cennetten kovulmasına sebep olan ve fazla repliği bulunmayan bir yılanıdır. Lakin ilerleyen yüzyıllarda rolü ve tasviri sürekli değişti: Ortaçağın bir ürünü olan *İlahi Komedya*’da üç suratlî ve altı kanatlı bir canavarken, Aydınlanma Çağı’nın eşliğinde yaşayan Milton’ın *Kayıp Cennet* şiirinde güzel, karizmatik ve trajik bir figürdür. Konuşan yılanlar veya canavarlar artık komik kaçtıklarından, *Şeytanın Avukatı* (1997) gibi modern tasvirler Milton’ın kalıbını esas alır ve Şeytan’ın ikna gücüne, cazibesine, isyanına odaklanırlar.

Jung’a göre yılan gibi eski sembolleri veya çağımızda popüler olan tasvirleri, kültür aracılığıyla “tepeden inme” öğreniyoruz. Ancak o yansımaların altında her insanın hissettiği ortak bir karanlık yatıyor. Yani Şeytan gibi kültürel öğretileri içselleştirmemizi kolaylaştıran şey, buzdağının dibindeki arketiplerle uyumlu olmaları. Kılığı değişse de Şeytan kavramı işte bu yüzden yaygın.

Fark ettiyseniz, kolektif bilinç (çağın popüler inançları) ile kolektif bilinçdışı (çok eski çağlardan miras kalmış kalıplar), tıpkı *yin* ve *yang* gibi dinamik bir zıtlık içindeler: Birbirleriyle mücadele ediyor, birbirlerini besliyor ve birbirlerine dönüşüyorlar.

* * *

Peki arketipler rasgele mi oluştu? Mirasımızın kaynağı ne? Jung’un tezleri biraz muğlaktır. Okülte ve paranormale meraklı olduğundan, kolektif bilinçdışı kavramını, tüm insanlar ve hatta tüm canlılar arasındaki gizemli bir bağ olarak yorumlamak mümkün. Zira bu sayede hem eski *vahdeti vücüt* inancına, hem de *New Age* öğretilerine uyarlanabiliyor ve popülerliğini koruyor. Fakat biz biraz daha “modern” bir yaklaşımda bulunacağız...

Evrım Teorisi Çökmedi, Ateistler Sakin!

Jung, 20.yüzyılın başlarında Darwin'in fikirlerini yeniden dırtilen Modern Sentez çağının bir çocuğuydu. Dolayısıyla arketiplerini doğal seçim ile bize miras kalmış zihinsel yapılar olarak yorumlamak, ona bir ihanet olmasa gerek.

Örneğin "ihtiyar bilge", birçok kültürde hem erkek (Zerdüş, Merlin, Odin) hem de kadın (*Matrix* filmlerindeki "Oracle" karakteri) olarak karşımıza çıkar.²¹ İhtiyarlığın zayıflıktan ziyade bilgelikle özdeşleştirilmesi niçin bu kadar yaygın? Belki de yaşlıların "artık gruba yük oluyorlar" diye terk edenlerin değil de onları besleyip yüceltenlerin torunları olduğumuz içindir. Yazının olmadığı çağlarda, yaşlı bir insanın birikimi, narin bir hazineden farksız. Düzinelerce göç, yüzlerce mevsim değişikliği ve binlerce av sonucu öğrenilmiş dersler bir anda yitip gidebilir. Bu hazineye hak ettiği değeri verenler, komşularına karşı büyük bir avantaj elde etmiş olmalılar. Biz de onların zihinsel yapılarını miras almış olabiliriz.

Neden Meryem Ana gibi "bakire anne" imgeleri bu kadar yaygın?²² Belki anneliği ve kadının "saflığını" kutsallaştıran topluluklar, istikrarlı ve kalabalık hale gelerek daha bireyci ve özgürlükçü komşularını yendiler. Bu sayede "anne" arketipini mümkün kılan zihinsel altyapıları sonraki nesillere aktarıldı.

Keza şeytan inancı: Hem istenmeyen kişisel arzularımızın faturasını bir başkasına kesmemizi sağlıyor hem de toplumsal düzeni koruyor. Voltaire, "Tanrı olmasaydı onu icat etmek zorunda kalırdık," demişti. Aynısı neden şeytan için de geçerli olmasın? Kendine tanrılar ve şeytanlar yaratmayı becerebilenlerin torunları olabiliriz.

* * *

Bu spekülasyonlar eğlenceli olsalar da evrimsel psikolojinin çecikiliğine çok kapılmamak lazım. Zira "fedakâr anne" gibi temel bir

21 R.L. Moore ve D. Gilette, *King, Warrior, Magician, Lover* (San Francisco: Harper San Francisco, 1990).

22 D.E. Brown, *Human Universals* (Philadelphia: Temple University Press, 1991). Özellikle *cultural universal* kavramı bu bağlamda önemli.

kalıp bile kültürden kültüre farklılık gösterebiliyor. Plutarkhos'un aktardığı bir anekdota göre, Spartalı bir anne oğlunu savaşa gönderirken hüngür hüngür ağlamak yerine kalkanını işaret eder:

“Ya bununla dönersin ya da bunun üstünde.”

Her Spartalı erkek gibi yedi yaşından beri askeri birliğiyle beraber yaşayan oğlu –ki bu evlenince dahi değişmiyor– silah arkadaşlarını terk ederse muhtemelen herkesten önce kendi annesi onu boğacaktır. Böyle bir anne olduğunuzu hayal edebiliyor musunuz?

* * *

Jung'u bir köprü olarak kullanmamın sebebi, bu düşünce kalıplarının yaşadıkları yerde saklı: Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa Başbakanı Clemenceau, “Savaş, askerlere bırakılmayacak kadar ciddi bir meseledir,” demişti. Bazı düşünceler de rasyonel aklımızın inisiyatifine bırakılmayacak kadar önemliler. Onları bilinçdışına yerleştirip otomatiğe bağlamak daha garantici bir yaklaşım. Tıpkı yılanın korkmaya karar vermeyişimiz, tıpkı her seferinde nefes almaya kendimizi ikna etmek zorunda olmayışımız gibi. Hatta sistem o kadar garantici ki nefes *almamaya* karar versek bile bu kararı uygulayamıyoruz. Bizi, kendimize karşı koruyor.

Ben bu bağlamda bilinçdışını bir **işletim sistemi** gibi görüyorum: Bir kısmı biz yaşadıkça yazılıyor (kişisel bilinçdışı), bir kısmı da geçmiş versiyonlarımızda işe yaramış olan kod parçaları ile dolu (kolektif bilinçdışı). Sistem, üstünde çalışan programlara (problem çözme, tartışma) belli sınırlar çiziyor. Bu programların sistemin kaynak koduna ulaşma izinleri yok (bilinçdışını doğrudan gözlemleyemeyiz). Böylece kötü bir program sistemin tamamını etkileyemiyor. Önemli işlemler de doğrudan işletim sistemi tarafından halledilebiliyor. Dolayısıyla, bilincimizin buzdağının görünen kısmına hapsolmuş olması, bilgisayarlı diliyle konuşursak, “bir hata değil, bir özelliktir”.

Jung 1961'de öldüğünde, bilinçdışındaki bu “kod parçalarını” sınıflandıracak, deneylerle ölçecek ve bu süreçte davranışsal ekonomi alanını kuracak iki isim, çalışmalarına yeni başlıyorlardı...

Zihnin Kısayolları

Daniel Kahneman'ın ismini muhtemelen ilk defa 2002'de kazandığı Nobel Ekonomi Ödülü ile duymuşsunuzdur. Eh, her sene bir sürü insan Nobel kazanıyor fakat Kahneman bir psikolog idi. Bir psikolog nasıl olur da ekonomi dalında Nobel kazanır?

Kahneman ve çalışma arkadaşı Tversky, karar vermeyi etkileyen kod parçalarını inceledikçe, “zihinsel kısayol” (*heuristic*) kavramını geliştirdiler. Önce, pek zihinsel olmayan bir kısayola bakalım:

“Nüfus her sene %2 artıyorsa, ne zaman ikiye katlanmış olur?”

Boşuna hesaplamayın, “70 Kuralı”nı kullanın: $70 / 2 = 35$ sene de iki katına çıkacak. (Doğru cevap: 35 sene + birkaç gün)

Dikkatinizi ne çekti? Hesap kolay ve sonuç *yeterince* isabetli. 35 senede birkaç gün, sifıra yakın bir hata payı demek. Yani isabetten biraz feragat ettik ama zaman ve efordan epey tasarruf etmiş olduk.

Tabii milyonlarca yıl önce nüfus planlaması olmadığından, bu kısayol kimseye evrimsel bir avantaj sağlamamış. Onu her defasında “manuel” olarak kullanmamız gerekiyor. Kahneman ve Tversky ise benzer bir hız - isabet değiş tokuşunu otomatikman yapan kısayollara eğildiler.²³ İlk bulgularından biri **bulunabilirlik kısayolu** idi (*availability heuristic*). Aklımıza daha kolay gelen şeylerin daha önemli olduklarına veya daha sık gerçekleştiklerine inanıyoruz.

Kimin bana kazık atıp kimin ne kadar yardımcı olduğu, kaç gün yağmur yağdığı gibi bilgileri hatırlamak, bizim için hep önemliydi. Çözüm olarak “eğer bir şey önemliyse veya sık sık oluyorsa aklımda yer eder” gerçeğini aldık, “eğer bir şey aklımda yer etmişse önemlidir veya sık sık oluyordur” kısayoluna dönüştürdük.

Bu dönüşümün temelindeki mantıksal safsataya rağmen -ki fark ettiyseniz tebrikler- kısayolumuz *genelde* yeterince isabetli. Fakat uç örneklerde sonuçlar epey sapıyor. Örneğin, uçak kazası, köpekbalığı saldırısı, “Cem Uzan’a hapis şoku” gibi olayları çok daha canlı biçimde hatırladığımız için onların sıklığını abartıyoruz.

23 Zihinsel kısayolların faydalı birer adaptasyon olmaları şart değil. Tesadüfi bir yan etki veya kültürel şartlandırma da olabilirler..

Bir köpekbalığı saldırısı sonucu ölme ihtimaliniz uçak kazası geçirme ihtimalinden, o da Cem Uzan'ın hapse girme ihtimalinden düşük. Buna rağmen milyonlarca Türk, uçak ve köpekbalığı korkusu yüzünden bu sene de Maldivler'e tatile gidemeyecek.

ABD vatandaşlarının yarısı, kendilerinin veya bir yakınlarının teröre kurban gitmesinden endişeli. Ve bu rakam 11 Eylül 2001 saldırılarından beri aşağı yukarı aynı.²⁴ Halbuki bu zaman diliminde ortalama bir vatandaşın herhangi bir terör saldırısından ölme ihtimali, senede 40 milyonda bir idi. 320 milyonluk ülkede en fazla 8 kişiyi etkileyecek bir şeyden ötürü, nüfusun yarısı kişisel endişe duyuyor. Öte yandan, *her gün* 2000 kişi kalp hastalıklarından, 100 kişi trafik kazalarından, 30 kişi de silahlı saldırılardan dolayı ölüren kimse bu tehlikeler için orantılı bir endişe duymuyor.

Bunu bir “ikiyüzlülük” eleştirisi olarak sunmuyorum, zira her şeyden önce, orantılı bir endişe duymak mümkün değil. Milyonda birlik ihtimallerden korkan biri, binde birlik ihtimaller için hangi duyguyu duyabilir ki? Hislerimizin “çözünürlüğü”, istatistik bilgimizi kaldıracak seviyede değil.

Asıl mühim nokta ise bulunabilirlik kısayolu, korku ve medya arasındaki pozitif geri besleme döngüsünü kavramak:

1. Bizi çok korkutan şeyleri daha çabuk hatırlıyoruz.
2. Bu yüzden sık gerçekleştiklerini sanıyoruz.
3. Medya zaten reyting yüzünden bu içerikleri öne çıkarıyor.
4. Sorunun büyüklüğüne iyice ikna olup iyice korkuyoruz.
5. 1'e dön.

Bu fasit daire yüzünden normalde yeterince isabetli olması gereken tahminler *yüzlerce misli* şaşabiliyor. Öğrencilerimden intihar oranlarını tahmin etmelerini istediğimde onbinde bir seviyesinde cevaplar alıyorum, halbuki gerçek oran yüzde bir civarında. İntiharın az konuşulan bir konu olduğuna düşününce, bulunabilirlik kısayolunun “bulunabilirlik hatası”na dönüşmesi şaşırtıcı gelmiyor.

24 Mueller & Stewart, “Trends in Public Opinion on Terrorism”, Erişim 3 Mart, 2019, <https://politicalscience.osu.edu/faculty/jmueller/terrorpolls>.

Bilişsel Eğilimler

Kahneman ve Tversky'nin çalışmalarının özündeki soru şuydu: Çocuklukları, eğitimleri, genleri farklı olan bir sürü insanı alıp, gerçek hayattaki gibi belirsizlik içeren durumlara sokup, olabildiğince sakin ve akılcı seçimler yapmaya itersek ne kadar hatalı davranırlar ve bu hataların ortak bir yanı olur mu? Freud'un örneğini kullanırsak bir sürü at arabasını geniş bir yolda topladılar, etraftaki tabelaları kaldırdılar ve binicilerden atlarını dümdüz sürmelerini istediler. Sonra tek tek hepsinin tekerlek izlerine bakarak yoldan ne kadar saptıklarını ölçtüler. Ve üç önemli bulgu ortaya çıktı:

1. **Evrensel:** Para, zeka, eğitim ayrımı olmadan herkes sapıyor.
2. **Sistematik:** Hep aynı yöne sapılıyor; hatalar rasgele değil.
3. **Sürekli:** Doğruyu öğrensek dahi sapmaya devam ediyoruz.

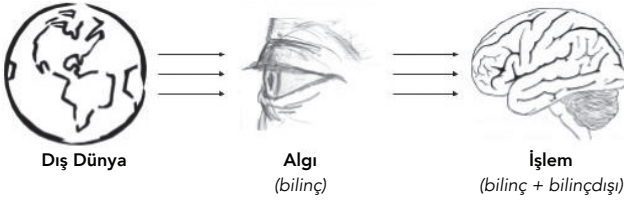
Bu özellikleri gösteren düşünce biçimlerine “bilişsel eğilim” (*cognitive bias*) deniyor. İroniye bakın ki Jung'un o paranormal kolektif bağ inancının temelinde de bir bilişsel eğilim yatıyordu. Zira kanıt olarak sunduğu *synchronicity* kavramı (“tam birini düşünürken o kişinin telefon etmesi” benzeri anlamlı tesadüfler), rastgelelikten bir örüntü çıkarmaya, dağınıklık içinde bir düzen görmeye, her şeyin arkasında bir plan ve planlayıcı aramaya olan eğilimimiz sayesinde popüler olmuştu tabii.

* * *

Kafamızın içinde bir yerlerde saf halde duran ama duygu, çıkar veya eğitim gibi dış etmenler tarafından bozulan bir “akıl modülü” yok. Düşüncenin bizzat kumaşı sorunlu. Ünlü bir Türk büyüğünün fırsatını bulur bulmaz diyeceği gibi, “bilişsel eğilimler düşünmenin fitratında var.” O yüzden de onları anlayamadan safsatalardan ve eleştirel düşünmeden bahsetmek mümkün değil.

Derin Devlet: Sistem 1

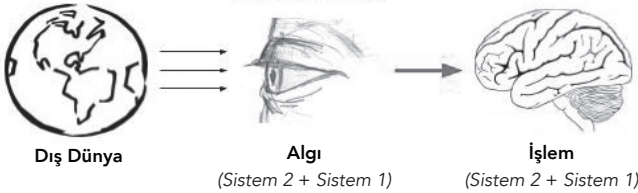
Freud'un bilinci öncelikle bir algı sistemi olarak gördüğünden bahsetmiştik. Algular işlendikten sonra buzdağının diplerine doğru itiliyordu: Kimisi kolayca hatırlanmak üzere bilinçöncesine kimisi de bilinçdışının derinliklerine. Bu işlemler bazen gizli yapıyordu (*egonun savunma mekanizmaları*) ama özellikle yüksek seviye düşünceler bilinçte gerçekleşiyordu.

Kahneman, Freud ile Jung'un teorilerinin tartışmalı yanlarıyla boğuşmamak için, yeni ve komik derecede basit bir terminolojiyle insan aklını iki parçaya böldü: Sistem 1 ve Sistem 2.²⁵

- **Sistem 1:** “Yeterince iyi”yi amaçlayan otomatik, hızlı kısım
- **Sistem 2:** “Ben” ile kastettiğimiz, akıl yürüten, yavaş kısım

Bu modelin farkı, otomatik kısmın hem algı sürecinde hem düşük beyin fonksiyonlarında hem de akıl yürütme gibi yüksek beyin fonksiyonlarında önemli bir rol oynadığı fikriydi.

25 D. Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011). Benzer paralel modeller *Dual Process Theory* başlığında inceleniyorlar. Düalizm çizgimizin modern duraklarından biri adeta.

Şimdi kafanızı kitaptan kaldırıp etrafınıza bakın. Issız bir adada değilseniz irili ufaklı yüzlerce şey görüyor olmalısınız. “Ay bu kaplan mı, vay şu ısırır mı,” diye her birine tek tek dikkatinizi vermeden hepsini nasıl algılıyorsunuz? (Yok eğer ıssız bir adaya düşmüşseniz yanınıza alacağınız üç kitaptan biri olarak bunu seçtiğiniz için teşekkür ederim. Umarım diğer ikisi avlanma ve sal yapma teknikleri üzerinedir.)

Her gördüğünüz nesnenin rengini, şeklini ve GittiGidiyor’da kaçta okutabileceğinizi anında işleyen bir dizi alt-sisteminiz var. Dikkatinizi gerektirmeyecek şeyleri hallediyorlar. Nesnelere için geçerli olan bu filtreleme, inançlar ve fikirler için de geçerli. Bilgiler, daha herhangi bir akli faaliyete katılmadan önce sorguya alınıyor, kimlik kontrolünden geçiriliyor. Her öğrenme bir sansürleme, her hatırlama bir tarihsel revizyonizmdir. Dolayısıyla Sistem 1’i bir nevi derin devlet olarak görebiliriz:

- Özgür irade ile seçilmemiş, atanmıştır.
- Aptal değildir, kendine has bir aklı ve geleneği vardır.
- Raporları meclise gelmez, “çok gizli” damgası vurulur.
- Operasyon alanı geniştir, ilkel içgüdülerin ötesine taşar.

İşte zihinsel kısayollar, bu derinlikte yapılıyor. Araba kullanma gibi alışkanlık haline gelmiş işlemler hep burada görülüyor.

Derin devletimizin bir başka özelliği de epey yaratıcı olması. Farklı şeyler arasında müthiş bağlantılar kurabiliyor. Üzerinde saatlerce kafa patlattığınız ama kafanız bomboşken bir anda çözdüğünüz problemleri hatırlayın.²⁶ Bu yaratıcılığı “altıncı his”, “üçüncü göz”, “beşinci element” gibi isimlerle gizemleştirmeye çok meraklıyız, halbuki hepsinin kaynağı “birinci sistem”.

Evet, sezgi dediğimiz şeyden bahsediyorum...

26 T.D. Wilson, *Strangers to Ourselves: Discovering the Adaptive Unconscious*, (Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2002). Benzer fikirler, “adaptive unconscious” terimi ile anlatılmış.

Sezgi, Şah ve Mat

Sistem 1 ile Sistem 2 arasındaki ilişkinin nadide bir örneği, 2018 Dünya Satranç Şampiyonası finalinde yaşanmıştı. O efsanevi Kasparov-Karpov maçlarından beri ilk defa, dünyanın 1 ve 2 numarası finalde kapışacaktı. Gerçi puanları ne kadar yakınsa tarzları da o kadar birbirinden uzaktı: “Satrancın Mozart’ı” denilen Magnus Carlsen, çoğu pozisyonu doğal biçimde tahlil edebiliyorken Caruana, pozisyon ezberi ve derin hesap gücüyle ünlüydü. Carlsen maçtan önce farklarını şöyle özetlemişti: “O bir bilgisayar.”

Şampiyona tarihinde ilk defa on iki kez üst üste berabere kalıp yenilemediler.²⁷ Fakat beraberliği çözmek için yapılan “uzatma” oyunları çok daha hızlı oynandığından dolayı Sistem 2’nin yavaş ve isabetli hesap gücüne bir tık daha fazla yaslanan Caruana, dezavantajlı duruma düştü ve üç uzatma oyununu da kaybetti. Satrancın Mozart’ı, üst üste dördüncü kez unvanını korumuştü.

“Yetenek, başka kimsenin vuramadığı bir hedefi vurmaktır. Deha ise başka kimsenin göremediği bir hedefi.”

—Arthur Schopenhauer

Carlsen’in satranç sezgilerinin mistik bir yanı yok. Sizin tahtaya bakınca taşları algılamamız ne kadar doğaüstü ise onun da anında en iyi hamleyi görebilmesi o kadar doğaüstü. Dahilerde bazı özel “kısayollar” var ve onları binlerce saatlik pratikle cilalayarak usta oluyorlar. Alışkanlık, sezgi ve sistematik düşünce bir arada işliyor.

Kendi tartışmalarımızda da bunu görüyoruz: Çoğu zaman Sistem 1 hemen bir “hamle yapıyor”. Sonra iş uzarsa Sistem 2’nin ağır ağır akıl yürütmesini bekliyor. Bazen aynı noktada buluşuyorlar, bazense arabayı zıt yönlere çeken atlar gibi davranıyorlar. Aralarındaki farkı uzlaştırma çabamız da çeşitli safsatılara sebep oluyor.

27 Şimdiki gençler zora gelemiyorlar azizim. 1984’teki o meşhur finalde Karpov Kasparov’a karşı 5-3 öndeyken (40 beraberlikle birlikte!) Federasyon Başkanı, “Yeter artık, çoluk çocuk büyüdü, Sovyetler çökecek, siz hâlâ bitiremediniz,” diyerek organizasyonu beşinci ayda iptal etti.

Homo Economicus'un Ölümü

Tüm bunların Kahneman'ın kazandığı Nobel Ekonomi Ödülü ile alakası ne? Ekonomi bilimi, yakın zamana kadar, insan psikolojisinin gerçeklerinden uzak varsayımlar üstüne kuruluydu. Halbuki 20. yüzyıl ekonomistleri, 19. yüzyıl edebiyatçılarından ve psikologlarından daha cahil değildiler. Ekonomistlerin neden geriden geldiklerini anlamak için modern ekonominin başlangıcına dönelim:

“Kasap ya da fırıncının önümüze yemek koymaları hayırseverliklerinden değil, kendi çıkarlarını düşünmelerindedir.”²⁸

Adam Smith'in 1776'da kaleme aldığı bu satırlarda ileri sürdüğü tez kabaca şuydu: İnsanlar serbest bırakıldıkları takdirde hayırsever davranmaktansa kendi çıkarları peşinde koşacaklardır. Ancak bu sorun değil, zira piyasanın “görünmez eli” tarafından toplumun genelini de kalkındıracak şekilde yönlendirilirler. Yani: Bireysel Özgürlük + Bireysel Çıkar = Toplumsal Refah

Smith'in zamanında, devlet her alanda tekeldi. Örneğin, bir Avrupalı gücün denizaşırı kolonileri, bırak diğer ülkeleri, birbirleriyle bile ticaret yapamazlardı; ne yollayacaklarsa illa Avrupa'da seçilmiş bir limana yollayacaklardı. Hangi malı hangi fiyattan kime satacakları belliydi. Bu sınırların dışındaki her şey karaborsa sayılıyordu. İyi kötü bir serbest piyasa düzeninde yetişmiş bizler için o günleri hayal etmek gerçekten çok güç.

Dolayısıyla Adam Smith bu konuya liberalizm çerçevesinden bakıyor, daha doğrusu bizzat o çerçeveyi inşa ediyordu. Yoksa insanı salt kendi çıkarı peşinde koşan ve koşması gereken bencil bir hayvan olarak görmüyordu. Nitekim birkaç sene evvelinde yazdığı *Ahla-ki Duygular Kuramı*, seçimlerimizi etkileyen psikolojik faktörleri, yardımseverliği ve adalet anlayışını konu edinmişti. Çıkarlarımız ve ideallerimiz arasında denge bulma çabamızı incelerken ortaya attığı “içimizdeki adam” (*inner man*) kavramı da Freud'dan tam 150 sene önce *süperego*yu resmetmişti. Öyleyse ne oldu da ekonomistler bu nüanslı görüşleri unuttular?

28 A. Smith, “I. cilt, II. Bölüm”, *Ulusların Zenginliği*, çev. A. Yunus ve M. Bakırcı (İstanbul: Alan Yayıncılık, 2002).

Unutmadılar elbette. Ancak 19.yüzyılın sonlarında başlayan neo-klasik akımla beraber, kalan herkes gibi “bilimleşme” yönünde bir baskı hissettiler. Yani doğal bilimlere benzeyen, pratik yararı olan ve tahmin üretebilen modeller üretmek zorunda kaldılar.

- Buğday kıtlığı yaşanırsa fiyatlar nasıl değişir?
- Fiyat kontrolü getirirsek, kıtlık azalır mı artar mı?
- Bir savaşı finanse etmenin en iyi yolu nedir?

Devir, bu tip sorulara somut cevap bulabilen, daha doğrusu bulduğunu iddia edenlerin devriydi. İronik olarak ekonomi alanının kendisi, ekonomik baskılar yüzünden belli bir yöne ittiriliyordu.

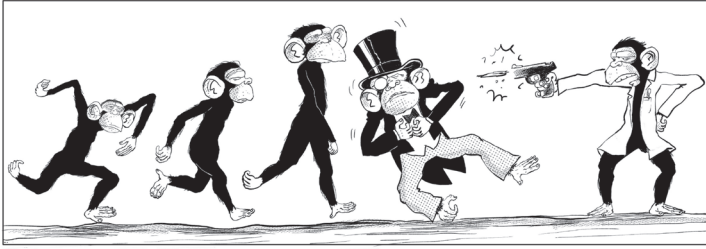
* * *

Elbette herhangi bir pratik model yaratabilmek için insan aklı ve seçimleri hakkında bazı basit varsayımlarda bulunmak lazım. Bu varsayımları **Rasyonel Seçim Kuramı** (*Rational Choice Theory*) kapsamında ele alabiliriz. Yalnız dikkat edin, buradaki “rasyonelliğin” özel bir tanımı vardır:

- Farkında olduğumuz birtakım amaçlara ulaşmak için,
- kişisel çıkarımızı maksimize edecek şekilde,
- haklarında bilgi sahibi olduğumuz seçenekler arasından,
- tutarlı seçimler yapar,
- ve seçimlerimizin sonuçlarını sonradan değerlendiririz.

Diyelim ki amacım ucuza karnımı doyurmak. Bunun farkındayım, kendimi kandırmıyorum, bir gurmeymiş gibi davranmıyorum. Çevredeki büfelerin menülerini tek tek inceliyorum ve en uygun sıralamayı yapıp martı dönerde karar kılıyorum. Sıralamam rasgele değil. Yani amacım ve menüler değişmedikçe aynı sıralamayı yapıp aynı kararı vereceğim, günden güne farklı davranmayacağım. İnadına martı döner! Ama eğer martılar olay çıkarır, fiyatlara zam gelirse seçimimi tekrar değerlendireceğim, objektif olacağım.

Hiçbir ekonomist, *Homo economicus* da denilen bu mitolojik yaratığın varlığına inanmadı. Ancak toplulukların davranışlarını modellemek için elverişli olduğundan, 20. yüzyılda bile kullanımına devam edildi. Kendimizi “tutarlı ve akılcı” biri olarak görmekteki ısrarımızda bu modellerin ve terimlerin kültüre işlemiş olmasının rolü büyük. Ekonomistlerin, topluma toplumbilimcilerden bile çok etki etmeleri, normal karşıladığımız en anormal şey olabilir.

Homo Economicus, hiçbir zaman insan evriminin bir basamağı olmadı.

Kahneman ve Tversky'nin deneyleri, bu inadı kırdı, çünkü çoğu bilişsel eğilim, modellemelere uygundu. Yani ekonomistlerin kehanet aşkı bitmedi ama daha kaliteli bir kristal küreye sahip oldular.

Örneğin bizim için kayıplar, kazançlardan daha önemlidir. 1000 lira kaybetmenin üzüntüsü, benzer bir miktarı kazanmanın mutluluğundan daha şiddetli olacaktır. **Kayıptan kaçınma** (*loss aversion*) denen bu eğilimin, bilinçdışımızın derinliklerine kazınmış olması normal değil mi? Doğada para yerine her seferinde canını riske atmak zorunda olan bir canlı, yazı-tura oynamaya yanaşmaz.

Tüm bunları işe yarar kılan, eğilimimizin tam olarak ölçülmediydi. Örneğin çoğumuz, riske ettiğimiz miktarın en az iki katını kazanma şansı elde edince güvenli limanı terk etmeye yanaşıyoruz.

Kahneman, benzer etkileri kullanarak *Prospect Theory* kuramını geliştirdi. İdeal şartlarda, ideal zihinler tarafından verilen kararlar yerine, **belirsizlik** altında, **tutarsız** zihinlerce verilen **olasılıksal** kararlara dayanan bu kuram, davranışsal ekonomi alanının temelidir.

Yolun Sonu: Rasyonalizasyon

Ekonominin diğer alanları yakaladığı bu nokta, zaman yolculuğumuzdaki son durak idi. Geriye dönüp bakınca bazı ortak trendlerin öne çıktığını fark ediyoruz:

- İnsan aklının tekliği önce ikiliğe, sonra çokluğa yol verdi.
- Bu çokluk, statik zıtlıklardan dinamik yapılara evrildi.
- Çocukluğun, genetiğin ve kültürün etkisi önem kazandı.
- “Kontrol”, “akılcılık”, “farkındalık” alan kaybetti.
- Arka planda sürekli çalışan zihinsel donanımlar keşfedildi.

Peki, bu bölümün başında sizden aynaya bakmanızı istediğim-de bunları neden göremediniz? Daha önemlisi, tüm öğrendiklerinize rağmen neden hâlâ göremiyorsunuz?

“Akılcı ben” illüzyonunun hakkını vermek için özgür irade konusunda ayrı bir kitaba ihtiyacımız var. Şimdilik daha dar bir kavrama odaklanmamız yeterli: *rasyonalizasyon*. Gerçek sebeplerinden utandığımız, korktuğumuz veya düpedüz bihaber olduğumuz davranışları, mantıken ve ahlaken tutarlı sebeplere bağlama çabası.

* * *

En sevdiğim rasyonalizasyon örneği hipnozla alakalı: Dr. Benjamin Simon, 2. Dünya Savaşı'ndan dönen hastalarını hipnoza soktuğunda, “Alman” kelimesini duydukları anda ayağa kalkıp “Heil Hitler” diye bağırma telkin etmiş.²⁹ Onları uyandırdıktan sonra Nazilerin barbarlıkları hakkında konuşurken ve Nazilere küfür kıyamet giderlerken, doktor anahtar kelimeyi söyleyince hastalar anında Nazi selamı vermişler. (Doktorun yaptığı da az eşeklik değil; bu insanların bazıları Nazilerin elinde işkence görmüş.)

Hastalara niye bunu yaptıkları sorulduğunda suratlarının aldığı hali bir düşünsenize! Kısa süren şaşkınlıklarından sonra bin bir türlü açıklama getirmeye koyulmuşlar:

29 “Hypnotism—Fact and Fancy”, WNYC, Erişim 5 Mart, 2019, <https://www.wnyc.org/story/hypnotismfact-and-fancy/>.

“Onlarla dalga geçmek için yaptım.”

“Ne kadar robot gibi göründüklerini göstermek için tabii.”

“Ben bunu küfür sanıyordum, değil miymiş?”

Bu açıklamaların asıl alıcısı doktor değil, kişinin kendisi: “Ben Nazi selamı vermişsem, kesin iyi bir nedeni olmalı.” Hipnoz örneğinde telkinin oynadığı rolü, uyanırken Sistem 1 oynuyor. Yani otomatikçe bağladığımız düşünce ve davranışlarımızla yüzleştiğimiz anda, kısa bir şaşkınlık sonrası onları sahiplenmeye çalışıyor ve bu uğurda akıl yürütüyoruz. Yaptığımız şeyin *süperegoya* göre “iyi” veya “kötü” olması çok fark yaratmıyor; asıl önemli olan, kontrol illüzyonunu korumak. “Neden böyle yaptım bilmiyorum” diyebilmek zor, “Evet yaptım, ama bir sor niye yaptım” demek kolay.

* * *

Freud’un at arabası benzetmesinin eksik kalan son parçasını artık tamamlayabiliriz: Normalde kötü bir binici bile, en azından atını kontrol edemediğinin farkındadır. Bizse at ne yaparsa yapсын ona tam da öyle davranması için emir verdiğine ikna olmuş bir biniciyiz. Dolayısıyla içgörü probleminin esası, bilincin görece ufak oluşundan çok, aktif olarak kendini kandırma yeteneğinde yatıyor.

Akıl yürütme, çift taraflı oynayan bir ajan gibi adeta: Dünya’yı açıklama aracımız olduğu kadar, Dünya’yı kötü açıklamalarımıza uydurma aracı da. Hatalarımızdan ders çıkardığı kadar, bizi hatalarımızla yüzleşmekten de koruyor. Robert Heinlein, bu kronik hastalığımızı Aristoteles’e atıf yaparak şahane bir biçimde özetlemiştir:

“*Man is not a rational animal, he is a rationalizing animal.*”³⁰

(İnsan akılcı düşünen bir hayvan değildir, düşüncelerini akıl kılfına uyduran bir hayvandır.)

30 R.A. Heinlein, *Assignment in Eternity* (Riverdale: Baen Books, 2012). Yaygın kanının aksine, “İnsan rasyonel hayvandır,” sözü Aristoteles’e ait değil; *Nikomakhos’a Etik* eserini özetlemek için sonradan ona atfedilmiş. Zaten Aristoteles kastettiği de insanın rasyonel olma *potansiyeli* idi.

Yolun Başı: Safsata Bilgisinin Gerçek İşlevi

Şanslıyız ki içgörü problemi, bize önemli bir ipucu da sağlıyor. Düşüncelerimizi akıl kılıfına uydururken bazen fazla zorluyoruz ve buzdağı çatlıyor. Henüz safsataların bir tanımını yapmadık ama bu analogideki rollerini tahmin etmişsinizdir: Buzdağının görünen kısmındaki **çatlaklar**. Yani en sinsi safsataların kaynağı, akıl yürütmesini bilmemek değil, farkında olmadığımız amaçlar uğruna akıl yürütmektir. Bu sebeple salt mantığa odaklanmak, yüzeydeki çatlakları onardık diye buzdağının sağlam olacağını ummaya benzer.

Nasıl ki bir göz, yapısı itibarıyla normalde kendisini göremez, aynaya ihtiyacı vardır, bir akıl da içgörü problemini aşip kendisini keşfedebilmek için bazı araçlar kullanılmalı. Safsata bilgisi, bu araçların en ucuzu ve en etkilisi. Hangi çatlaktan derine inmemiz gerektiğini, yani başkalarını ve özellikle de kendimizi anlamaya nereden başlayacağımızı bize gösteriyor.

Bu demek değil ki her çatlakın altını eşelemelisiniz. Birkaç safsata öğrenir öğrenmez bir çekice dönüşüp her tartışmayı birer çivi olarak görmemeliyiz. **Hayat bir münazara değil**. İnsanların hatalarını Latince isimleriyle sıralayınca kimse size puan vermeyecek, aksine arkanızdan Türkçenin zenginliğini gösterecekler.

Bu, ilk bakışta çocukça bir “ego tribi” olarak gözükebilir fakat grubun ahengini bozan ukalaları dizginlemek, toplum ölçüğünde gayet “akılcı” bir davranış. Bazen, işbirliği kurabilmek, haklı çıkmaktan daha değerlidir.

Öyleyse inançlarımız doğanın gerçekleri ile mi daha uyumlu olmalı, toplumun değerleriyle mi? Zihinsel süreçlerimiz, bu mücadelelerin çerçevesinden incelenmeli. “Mantıksızlığın ardındaki mantığı” anlarsanız, Superman’i bile kışkındıracak bir süper güç elde edersiniz. Yalnız dikkat edin, seçici olmak şart, zira tüm çatlakları takip edecek enerji ve zamanınız yok. Doğru anı kollayabilmek, en az o süper gücün kendisi kadar önemli.

Nihayet safsata kavramını tanımak için gereken alt yapıya sahibiz. Artık sizle, kadim uygarlıklardan miras kalan uluslararası safsata tanımını paylaşabilirim. Şu andan itibaren ocak içindesiniz:

SAFSATALARI TANI

Nedir: Akıl Yürütme Hataları

Kısa tanım: Bir ikna amacı taşıyan düşünce akışlarında bulunan ve kişinin kendisini veya karşısındakini yanıltma amacı taşıyan hatalı bağlantılar.

Tembeller için daha da kısa tanım: Yaygın akıl yürütme hataları.

Birine balık verirken o gün karnını doyurursun ama balık tutmasını öğretirsen her gün karnını doyurursun. Peki ya ona akıl yürütmesini öğretirsen? “Millet balık tutmasını öğrendiğinden beri sabah akşam olta atıyor, hayvanların soyu kuruyacak. En iyisi balık çiftliği işine gireyim, voliyi vururum.”

Yani akıl yürütme, bağ kurma ve gerekçelendirme içerir; bir “çünkü”, “öyleyse”, “sevgilim lütfen, her şeyi açıklayabilirim” içerir. Örneğin propaganda, genelde sonucu açıklamaya çaba sarfetmez:

- “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!”
(Dünyanın tüm işçileri, birleşin!)
- “*Liberté, égalité, fraternité*”
(Özgürlük, eşitlik, kardeşlik)
- “*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*”
(Tek millet, tek devlet, tek lider. 300.000 kadar da tank ve bir Avrupa haritası lütfen... Evet paket olacak.)

Bilakis propagandanın gücü, akıl yürütmeye yeltenmemesinde yatar: “Bunların doğruluğu o kadar bariz ve benim gücüm o kadar mutlak ki uzun uzun açıklama yapmakla uğraşamam.”

Açıklama yapmaya çalışırken oluşan her hata safсата değildir; bazen eksik bilgi yüzünden kaybediyoruz. Bizim için önemli olan doğru sonucu bulmak değil “gidişattan” puan almak. Şu gidişata bakalım: “Ahmet Abi balık çiftliği işine girmiş. Yılların balıkçısıdır, vardır bir bildiği. Biz de girelim de treni kaçırmayalım.”

Antik çağlardan beri tüm anneler, “Ahmet Abi pencereden at- larsen de mi atlayacaksın?” tekniği ile bu gidişatı eleştirmişler. Haklılar da. Tecrübeli bir balıkçının peşinden gidip başarılı olmayı ummanın, tecrübeli bir parkurcunun peşinden pencereden atlayıp sağ kalmayı ummaktan pek farkı yok. Buradaki safсатаya şimdilik afile bir isim koymamız gerekmiyor. Önemli olan bunun Ahmet Abi’ye ve balıkçılığa özel değil, genel bir düşünce kalıbı olması: Bir otoriteyi taklit ederek aynı sonucu alacağını sanmak. Tıpkı “konu- ya odaklanmak yerine kişiye saldırmak” (Huxley), “bilerek anlam karmaşası yaratmak” (Demirel), “mizah yoluyla konuyu dağıtmak” kalıpları gibi (Reagan). Bu hataların belli ortak özellikleri var:

1. Evrensellik

Safsatalar belli bir kültüre, cinsiyete, eğitim ve zekâ seviyesine de mahsus değiller. Atinalı filozofların, Viktorya Dönemi bilimin- sanlarının ve tabii bizlerin, aynı safsataları aynı şekilde yapıyor ol- ması, hem trajik bir döngü hem de insanın içini ısıtan bir ortaklık.

Yukarıdaki kriterlerden zekâ özellikle önemli. Zekâ, akli daha hızlı kullanmayı sağlar, onu doğru kullanmayı değil. Bilakis zeki insanlar, hatalı düşüncelerine daha yaratıcı kılıflar bulabildikleri için bazı sinsî safsatalara herkesten kolay esir düşüyorlar.

2. Kaçınılmazlık

Kelimenin tam anlamıyla bu işin “kitabını yazdım”, Altın Ar- guman ödülünü 4 kez üst üste aldım, yine de her gün bir sürü akıl yürütme hatası yapıyorum. Umarım yapmaya devam edeceğim. “Umarım,” diyorum çünkü hatasız düşünmenin tek yolu, düşün- meye değer hiçbir şey düşünmemektir.

3. Sıklık

Özel bir isim almayı hak edecek kadar sık karşımıza çıkmalıdır.

4. Yaşam Alanı

Bir safsata yazılı metinlerde, diyaloglarda veya düşüncelerimizde yaşayabilir, “platformdan bağımsızdır”. Tabii çoğu kez kafamızın içinde dillendirilmeyi bekleyen hazır düşünce baloncukları olmadığından, yani düşünceler ifade edilirken şekillendiklerinden, safsatalar da iletişim gerektirirler. Fakat, unutmayın, günlük tutmak dahi bir tür iletişimdir, muhatabı ise gelecekteki halinizdir.

5. Kamufraj

Etkili safsatalar, gümbür gümbür hücum eden bir ordudan ziyade gece düşman saflarına sızan özel birliklere benzerler. “İyi hatip” denilen birçok kişinin konuşma dökümlerine bakın, mantık kurgusundaki ve anlatımdaki bozukluklara şaşıracaksınız. Ama insan görsel ve işitsel bir canlı olduğu için diyalog esnasında birçok şey dikkatini dağıtıyor. Daha kötüsü, zaten yetersiz olan kapasitemiz, tam da en çok gerektiği anda iyice azalıyor: MRI taramalarına göre beynin eleştirel düşünme ile alakalı kısımları, karizmatik bir konuşmacıyı dinlerken *siesta* yapıyor.³¹ Dolayısıyla kaliteli hitabet, zayıf dilbilgisini ve ucuz safsataları rahatça kamufle edebilir.

6. Ölümsüzlük

Bazı safsatalar, fark edildiklerinde dahi ikna edici olmaya devam ediyorlar. Üst üste birkaç defa tura geldiği için bu sefer kesin yazı geleceğini düşünmenin yanlışlığını rahatça kanıtlayabiliriz. Ama hesaplarımızın daha mürekkebi kurumadan, “Artık kesin yazı gelir,” diye düşünenler kervanına katılacağız. Özellikle bilişsel eğilimler üstüne kurulu safsatalar, birer zombiden farksızlar: Saflarımıza sızdıkları yetmiyormuş gibi, vurulunca da ölmüyorlar.

31 Schjoedt et al “The Power Of Charisma - Perceived Charisma Inhibits Frontal Executive Network Of Believers In Intercessory Prayer”, *Social Cognitive And Affective Neuroscience* 6 (1): 119-127. (Erişim Mart, 2019)

Ne Değildir: Bilişsel Eğilimler

Safsatalar ile bilişsel eğilimler arasındaki farklar, Sistem 1 ve Sistem 2 arasındaki farklarla paralel gidiyor:

Bilişsel Eğilim	Safsata
<ul style="list-style-type: none"> • Bilinç dışında yaşar. • Belli belirsiz bir his/güdü olabilir. • Birkaçı aynı anda etkinleşebilir. • Fark edilmesi zordur. • Kapatma tuşu yoktur, süreklidir. • Yanıltma amacı taşımaz. 	<ul style="list-style-type: none"> • Buzdağının görünen kısmındadır. • Kelimelere dökülmüştür. • Tek tek ve sırayla oluşur. • Basit bir eğitimle fark edilebilir. • En azından "mute" tuşu vardır. • Yanıltma amacı taşıyabilir.

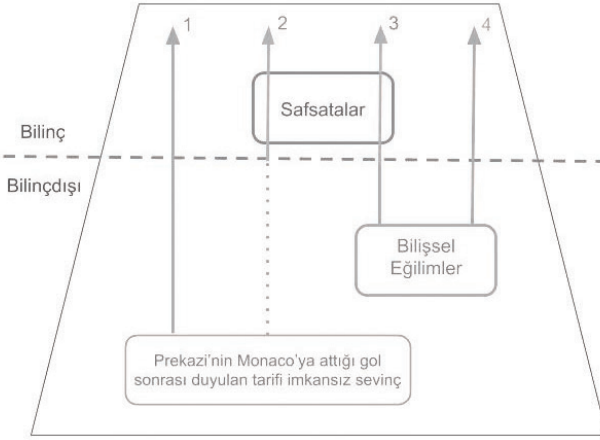
Bazı eğilimlerin hata potansiyeli vardır; safsata ise gerçekleşmiş bir hatadır, yani eyleme dönüşmüş potansiyeldir.

Açıkçası ben klasik tanımlardaki bu katı ayrımları pek yararlı görmüyorum. “Bu x safsatasıdır, bu da ilgili örnek, yapmazsanız iyi olur, teşekkür eder, mantıklı günler dilerim” yaklaşımı, bu alanı yıllarca işlevsiz bıraktı. Safsataları ilginç kılan şey, aynı düşünce kalıbının bazı durumlarda hatalı, bazılarında ise verilecek en doğal, en makul, düpedüz en “akılcı” tepki olabilmesi.

Ezop’un Yalancı Çoban masalını hatırlayın (seviye giderek düşünüyor; bir sonraki örnek Cin Ali serisinden): Çobanlık yapan bir çocuk, eğlenmek için “Kurtlar geliyor,” diye defalarca ortalığı ayağa kaldırır. Bir gün gerçekten de kurtlar gelince kimseyi inandıramaz ve sürüsünü kaybeder. Hatta masalın bazı +18 versiyonlarında kurtlar tarafından parçalanır ve tatlı niyetine yenilir.

Peki bu masaldan çıkardığınız ders, “Köylüler söylenen lafa değil, lafi söyleyene baktılar ve masum bir çocuğun ölümüne sebep oldular,” mıydı? Yoksa insanların güvenini istismar etmemek gerektiği ve köylülerin tepkisinin gayet normal olduğu muydu?

Safsatalar basit hata kalıplarına oturmadıkları için, bilişsel eğilimlerle aralarında birkaç çeşit ilişki olabilir:

1. Safsata Bile Değil

Ahmet: “Nasıl koydu Prekazi ama? Finale kadar yolumuz var.”

Ersin: “Hocam, sonraki turda Real Madrid var yalnız.”

Ahmet: “Real Madrid takım değil.”

Ersin: “Yapmayın hocam.”

Ahmet: “Ya takım makim değil, yıldızlar topluluğu sadece. Bak, NBA’de kuraldır, hücum maç kazandırır, savunma şampiyon yapar.”

Ersin: “Ama NBA’de son iki senenin şampiyonu kim?”

Kazım (yeni uyanmıştır, araya girer): “Efes Pilsen?”

Ersin: “Son iki sene diyorum hocam. Shaq’lı Lakers ve...”

Ahmet: “SHAQ ADAM DEĞİL!”

Herkes: “???”

Ahmet: “Siz Shaq’ı çok büyük oyuncu falan sanıyorsunuz değil mi? Shaq da büyük oyuncu değil. Bir daha şampiyon olamaz.”³²

Hıncal: “Federer de adam değil!”

Ersin: “Sen de bizim programda değilsin, nereden çıktın?”

Federer: “Ya sanki diyalogun kalanı çok tutarlı da...Prekazi o golü attığında sen ilkokuldaydın Ersin. Bunların hepsi bir rüya.”

32 Tabii ki Ahmet Çakar bu kehanette bulunduktan birkaç ay sonra, 2006 sezonunun sonunda, Shaq, Miami Heat ile NBA şampiyonluğu yaşadı.

Burada tek bir mantık hatası var, o da kahvehane muhabbeti yapanların milyonlar kazanmaları. Onun ötesinde ortada herhangi bir gerekçelendirme çabası yok; sadece anlık hislerin yüzeye çıkmasını izliyoruz. Eleştirel düşünme sıfır olursa, yani hiçbir şey sorgulanmaz, sadece ifade edilirse safсата yapmak da imkânsızlaşır. Fizikçi Wolfgang Pauli'nin meşhur ettiği “yanlış bile değil” terimi bu senaryoya cuk oturuyor: Safсата bile değiller.

2. Sadece Safсата

“Başka kimler adam değil abi?”

“Mesela Kastamonu’dan adam çıkmaz. Atatürk bile demiş, ‘Her ilden bir ayı getirin, Kastamonu’dan tuttuğunuzu getirin,’ diye.”³³

İma edilen gerekçe, Atatürk bile böyle düşünmüşse o zaman kesin doğru olduğudur. Elbette Atatürk, aylar veya Kastamonular hakkında uzman olmadığı için bu gerekçe geçersiz. Peki, bu safساتaya yol açan yoğun duyguların altında bilişsel eğilimler mi yatıyordu? Eh, bir şeylerin yattığı kesin ama bu bilişsel eğilimler değil. Sanmıyorum ki Kastamonu nefreti, türümüze bir evrimsel avantaj sağlamış ve zihnimize kazanmış olsun.

3. Eğilimli Safساتalar

Nihayet bu iki kavramın keşişimine geldik. Önceki örnekle farkını belli etmek için “genelleme” temasından devam ediyoruz:

“Bill Gates olsun, Steve Jobs olsun, balıkçı Ahmet Abi olsun, birçok milyarder üniversiteyi yarıda bırakmış. Dünyayı değiştiren herkes, okul denen fabrikadan kaçıyor. Bak kızım, biliyorum senle çok ilgilenemedim ama verebileceğim bir öğüt varsa o da şu: Sen de bırak okulu. Kaç kurtul bu çarktan. Bir maaş uğruna içindeki ışığı söndüreceğine o ışığın aydınlattığı yoldan yürü. Merak etme, annene durumu açıklarım. Yolun açık olsun, bizi unutma.”

33 Bu sözün başka versiyonları da var: “Her ilden bir deli getirin, Konya’dan tuttuğunuzu getirin,” gibi. Çoğu da Atatürk’e atfediliyor nedense. “Efen-diler, düşmanı denize döktükten sonra ilk işimiz, ülke çapında deliler ve aylar turnuvası düzenlemektir. Bu cumhuriyeti boşuna mı kuruyoruz?”

“Beyefendi ben kızınız değilim, burası Burger King. Siparişiniz yoksa sırayı bekletmeyin.”

Birkaç istisnai örnekten yola çıkıp aceleyle genelleme yaptık ve okulu bırakmayı başarının bir ön şartı olarak gördük. “Başarılı örneklere fazla değer verme eğilimi” (*survivorship bias*) bizi yoldan çıkarıyor. Oysa okulu bırakıp hayallerinin peşinden gittikten sonra bir baltaya sap olamamış milyonları tanımıyoruz. Onların filmleri çekilmez, kitapları basılmaz, siyah boğazlı kazakları satılmaz. Bu tuzağa düşerek bir karar vermişsek bunu açıklamak için *aceleci genelleme* gibi safsataları araç olarak kullanıyoruz.

4. Sadece Eğilim

Radyo: “Siz Akira Kurosawa’yı büyük yönetmen falan sanıyorsunuz değil mi? Bakın, çok net, Kurosawa da adam değil!”

Taksici: (radyonun sesini kısar) “Adam haklı. Bu Japonları hiç sevmem, zaten çok kötü araba kullanırlar, haksız mıyım abi?”

Ben: “Kaç tanesine rastladın ki?”

Taksici: (Alt tarafı “haklısın” diyecektin, ne diyeceğiz şimdi?) “Genelde toplu taşıma kullanıyorlar, arabaya alışık değiller. Temkinli olmaya da yatkınlar, İstanbul gibi yerlerde trafiği tıkıyorlar...”

Bilişsel eğilimleri (ırkçılık, yabancı düşmanlığı, vb) yüzünden aceleyle yaptığı bir genellemeyi açıklamak zorunda kalan biri, safsatasız argümanlar üretebilir. Hatta şanslıysa haklı dahi çıkabilir.

* * *

Toparlayalım: Bir bilişsel eğilimin bizi yönlendirmesi için akıl yürütüp safsata yapmak şart değil. Bir safsata yapmak için de illa derinlerde bir eğilim olmasına gerek yok. Bazen bağımsız çalışmalar bazen de birbirlerini tamamlayarak. Bazen makul olurlar bazen de epey yanıltıcı. Önümüzdeki bölümlerde safsataların tam olarak ne amaçla, kimi ve nasıl yanılttıklarını inceleyeceğiz.

Neden: Tartışmada Niyet

“Sadece iki şey sonsuzdur: Evren ve insanoğlunun aptallığı. Fakat ilkinden pek emin değilim.”

—ALBERT EINSTEIN

“Siz Einstein’ı çok büyük bir dahi falan sanıyorsunuz değil mi? Einstein da adam değil!”

—AHMET ÇAKAR

Bence sonsuz olan asıl şey art niyet. Çünkü bilişsel eğilimler, savunma mekanizmaları veya aptallık sonucu yapabileceğimiz safsatalar kümesi, bilerek yapabileceklerimizin yanında deveye kulak kalıyor. Bu yüzden akıl yürütmenin en önemli bileşeni mantık veya bilgi değil, niyettir. Bunu daha iyi anlamak için hangi sebeplerle akıl yürütüp tartışmaya girdiğimize daha yakından bakalım:

1. Öğrenme

İdeal senaryo, iyi niyetle doğruya ulaşma çabasıdır. Bazen, klasik hoca-öğrenci ilişkilerine benzer biçimde bir tarafın haklı olduğu baştan kabul edilir ve o taraf dinlenir (*didaktik öğrenme*). Bazen de eşit konumdaki taraflar, fikirlerini sentezleyerek yeni bir fikre geçerler (*diyalektik öğrenme*). Her halükârda amaç ortak, şeffaf ve ulvidir, bu yüzden kasti safsatalara yer yoktur.

2. Uzlaşma

Çoğu zaman bir orta yol bulmak, doğru yolu bulmaktan daha önemli oluyor. Grev kararı tartışan bir grup işçinin başarısı, beraber hareket edebilmelerine bağlıdır. Zira yönetime karşı tek tek savaşımlar, haklı olmalarının bir faydasını göremeyeceklerdir. Kimse küçük balıkları yutmadan önce onlarla münazara yapmaz.

Bir kaplan olsaydı ne pahasına olursa olsun bildiğimizde diretirdik belki ama sosyal bir hayvan ödün vermeli ve diğerlerinin verdiği ödünü hesaba katmalı. Diğerlerine kıyasla fazla taviz

vermiyorsak, doğru bir seçim yaptığımıza kendimizi inandıracak safsatalar, grup açısından epey faydalılar. Yok eğer uzlaşma çabamız takdir edilmez de enayi yerine konduğumuzu düşünürsek bu sefer tersine, safsatalar yardımıyla direnmeye başlarız. Bu senaryodaki sorun akıl yürütememek değil, adalet duygumuzun hasar görmüş olmasıdır. Yani safsata, adaletsizliğin bir semptomudur.³⁴

3. Pazarlık

Uzlaşmanın özel bir durumu olan pazarlıkta, öğrenilecek bir gerçek veya yakınsanacak doğru bir cevap yoktur. Tarafların çıkarları gayet şeffaf biçimde birbirine zıtken anlaşmaları beklenir.

Arabanızın “gerçek değeri” nedir mesela? İçinde yaşadığımız piyasa düzeninde pazarlık yapan taraflar neyi makul bulmuşlarsa arabanın değeri de odur. Keza vergiler: Vatandaş az vergi ödemek, devletse çok harcayabilmek ister. “Doğru vergi oranı” diye, keşfedilmeyi bekleyen sihirli bir matematiksel sabit mi var, yoksa devletle vatandaş arasındaki bir pazarlık mı bu?

İnsanlar pazarlık sırasında yalan söyleyebilir ve bilerek safsata yapabilirler. Özellikle tek seferlik bir alışveriş söz konusu ise karşı tarafı bu şekilde kandırmak epey çekici oluyor. Literatürde “DonanımHaber Ölücülüğü” olarak bilinen bu strateji, üç kuruluş az ödemek için üç ömre yetecek art niyet gerektirir. İyi niyet, ancak uzun vadeli itibarımızın pazarlığın bir parçası olmasıyla teşvik edilir.

4. Eğlence

Muhabbet, nedense kaynakların sıkça atladıkları bir iletişim biçimi. Hoşça vakit geçirmenin ötesinde bir amaç içermeyen bu durumlarda, bilerek yapılan safsatalarda bile art niyet aramamak lazım. Muhabbetin işlevi, doğruya yakınsamak veya çıkar maksimizasyonu değil, ikili ilişkileri kuvvetlendirmektir. Siyaset haberlerini dinlerken kaşla göz arasında ufak bir Mussolini’ye dönüşebilen anneanneme yıllarca demokrasi ve özgürlük propagandası

34 Türkçede “adalet” kelimesi, eşitlik, hakkaniyet ve hukukun üstünlüğü gibi farklı anlamlarda kullanılıyor. İngilizcedeyse bu kavramlar *equality*, *fairness* ve *justice* ile karşılanıyor. Burada kastettiğim şey *fairness*.

yapmakla hiçbir şey kazanmadım. Aksine, kaybettiğim ev yapımı baklavaların haddi hesabı yoktur. Yeni bir anneanne bulamayacaksınız. Bu tip ilişkilerin tamiri, akıl yürütme hatalarının telafisinden çok daha zor olduğundan ötürü karşınızdakinin haysiyetini incitmeyecek şekilde bir çıkış yolu verilmesi gerekebilir.

5. İkna

Muhabbet dahil her iletişim elbette bir miktar ikna çabası içeriyor. Ama bazen ikna her şeyden önemli hale gelir. Sentez veya uzlaşmanın başarısızlık olarak addedildiği, illa karşıdakini kendimize benzetmek istediğiniz durumlardan bahsediyorum.

Bir sosyopat değilseniz bunu yaparken genelde haklı olduğunuza samimiyetle inanırsınız. Hatta bir konuda haksızlığınız ispatlansa dahi, yanlışınızda diretmeyi meşru kılacak daha da büyük bir haklılığınız olduğuna inanırsınız. Amaca giden her yol mubahtır, hele ki amacınızın kutsal olduğunu düşünüyorsunuz.

6. Galibiyet

İknanın gerekmediği, ikna etmiş gibi gözükmenin amaçlandığı durumların dinamiği biraz farklı. Huxley'ye hakaret eden piskoposu hatırladınız mı? Mantıksal kurgusu gayet akıcıydı:

1. Tüm insanlar maymundan geldi (doğru farz edelim).
2. Her insanın soyunun anne ve baba tarafı vardır (doğru).
3. Thomas Huxley bir insandır (doğru).
4. Öyleyse Huxley ana ya da baba tarafından maymundur.

Huxley'nin cevabı da benzer akıcılıktaydı:

1. Kontrolüm dışındaki şeylerden utanç veya övünç duymam.
2. Maymundan gelmiş olmak kontrolümde değildi.
3. Öyleyse maymundan gelmekten utanmıyorum.

Fakat bunun yapıcı bir tartışma olmadığı açık. Taraflar evrimi bir kenara bırakmışlar, birbirlerine laf sokuyorlar. Herkesin önünde restini çekmiş, tüm karizmasını öne sürmüş insanların önceliği doğruya ulaşmak mı olur, kaybetmiş gibi gözükmemek mi?

Sürü psikolojisi burada da ön planda: Kuvvetli bir liderin arkasına düşmem için %100 ikna olmama gerek yok. Diğerlerinin ikna olduğuna inanmam çoğu zaman yeterli. Bir süre sonra “Bunca insanın bildiği bir şeyler olmalı!” kısayolu yardımıyla kendimi gerçekten de ikna etmem kolaylaşacaktır. Krallar bu sayede çırılçıplak gezebiliyor, şeyhler bu sayede müritleri tarafından uçuruluyorlar.

7. Engelleme

İkna etmek veya haklılık intibası oluşturmak mümkün değilse, ortalığı bulandırmaya ne dersiniz? Bağırıp çağırmak, sık sık söz kesmek, çeşitli mağduriyetler icat etmek, daldan dala atlayarak konuyu dağıtmak, bu uğurda kullanılan taktiklerden bazıları.

Ama bence bu konuya iktidar-birey ilişkisi çerçevesinden bakmak daha ilginç. Eski iktidarlar kaba kuvvete ve sansüre dayanırlardı. Artık daha zekice bir engelleme yöntemi var: Herkesi susturmaktansa herkesi sürekli konuşturmak. Kalem kılıçtan daha keskin, safsata da sansürün siyah bandından daha kuvvetlidir.

Bu tutum, belli bir konuyu felç etmenin ötesinde tartışma kültürünü felç etmeye varabiliyor. Yani medeni tartışmalar yoluyla sorunlarımızı çözebileceğimize dair inancın kendisi baltalanıyor.

Rus istihbaratının sosyal medya üzerinden ABD seçimlerini etkileme girişimleri güncel bir örnek: İki tarafa da yönelik bir bilgi kirliliği projesiydi bu. Herkese ulaşmalarına gerek yoktu; bazı kilit grupları seçim sürecinden soğutmaları yeterliydi. İşin daha da korkutucu yanı, istihbarat girişimlerinin buzdağının sadece görünen kısmı olması. Asıl tehlike, bir siyasi ideoloji gütmeksizin, sadece para için platformların reklam yapılarını istismar etmeyi amaçlayan grupların vereceği zarar.

İronik değil mi; demokrasileri güçlendireceği düşünülen sosyal medya platformları, bugün demokrasilere tehdit oluyor.³⁵ Nihayetinde, iktidarların görev süreleri sınırlıdır ve icraatlarının tersine çevrilmesi mümkündür. Öte yandan, demokratik süreçlere duyulan inancın zayıflaması, telafisi nesiller sürebilecek bir darbe.

35 M. Isikoff, *Russian Roulette* (Grand Central Pub., 2019), bu projenin siyasi ve istihbarat ayağını inceleyen ve partizanlıktan uzak bir çalışma.

8. Saldırı

Art niyetin en saf ve kolayca tanınan hali, konuyu da haklılığı da umursamaksızın karşındakini küçük düşürmek olmalı. Burada sadece kişinin o tartışmadaki konumu değil, genel itibarı ve karakteri yargılanmaktadır; dolayısıyla geçmişte yaptığı ve gelecekte yapacağı tüm iletişimler de baltalanır. Çoğunuzun ismini duymuş olduğu *ad hominem* safsataları, bu stratejinin temel araçlarıdır.

Freud'a Dönüş

Akıl yürütme içeren her iletişim, yukarıdaki niyetlerden en az birini içerir. Reagan'ın naklen yayındaki mizah kullanımını hatırlayın: Soğukkanlı ve bilinçli bir stratejinin ürünüydü. Freud terminolojisi ile konuşursak, *egonun* ürünüydü ve ilgili tüm faktörler değerlendirildikten sonra üretilmişti:

- Amaç (halkı ikna ve seçimi kazanmak)
- Dinleyiciler (hedef kitlenin değerleri)
- Çevresel şartlar (hâkim demokrasi kültürü)
- Geçmiş (ilk tartışmadaki zayıflıkları)

Öte yandan, Darwin'in eski kaptanının dev bir İncil ile kürsüye çıkıp, "Evrim yalandır çünkü Tanrı aksini söylüyor, tövbe edin kâfirler," demesinin amacı daha belirsiz. Belki tamamen art niyetli biçimde, statü elde etmek için din sömürsünü en iyi yol bellemişti. Belki de samimiyetle toplum ahlakının, yani *süperegosunun* izinden gitmişti. Büyük ihtimalle iki sebep de aynı anda geçerliydi.

Ya hayali balıkçımız Ahmet Abi? Zengin olmak için peşine takıldığımızda, herhalde bile bile kendimizi kandırmıyorduk. İnsan –patolojik durumlar dışında– kendi projelerini bilerek baltalamaz. Bu safsatalar, *idân* iştahından ve sabırsızlığından kaynaklanıyordu.

Kendimizi kandırmak, *karşımızdakini* ikna, *dinleyenlerin* algısında galibiyet...Sanırım iletişimde niyeti belirleyen esas faktörü çoktan tahmin etmişsinizdir...

Kim: Safsataların Hedefi

İletişimin birinci kuralı, hedef kitlenizi tanımaktır. Bir akademik konferansta yaptığımız sunumu, kopyala-yapıştır yöntemiyle kışladaki askerlere göstermezsiniz. İki grubun eğitim seviyeleri benzer olsa dahi akıllarında kalacak benzetmeler farklıdır. Safsatalar için de durum böyle: Önce tam olarak kimi yanıltmaya yönelik olduklarının anlaşılması lazım. Niyet ile el ele giden bu gizemi çözmek için eski ve yeni bazı dostları ziyaret edeceğiz...

Şahsen Bizzat Ben Franklin

“Aslını gizleyemez insan, giydiği kaftanlarla. Bilmez ama kendini kandırır, söylediği yalanlarla.”

—Mehmet Akif Ersoy

Bazen tek başımıza dünyayı anlamaya çalışırken hata yaparız. Rasyonalizasyon ile yakından alakalı bu senaryonun ilginç yanı, özellikle de akli kapasitesi yüksek olan insanların kendilerini yanıltmakta çok başarılı olmaları.

Paratonerin mucidi, filozof, diplomat, devlet adamı, itfaiyeci, yazar, profesyonel satranç oyuncusu, darphaneci olan ve boş zamanlarını 100 dolarlık banknotların ön yüzünü süslemekle geçiren Benjamin Franklin’i ele alalım. Muhteremin bir gün Boston’dan New York’a gitmesi gerekir. Gemi Atlantik Okyanusu’nun dalgalarıyla ağır ağır boğuşurken günlerdir mutfakta pişen taze balıkların kokusuyla başı dönen Franklin, bir kedi gibi yanaşıp açıcıları korkak korkak izlemeye başlar. Tereddüt etmektedir, çünkü bir vejetaryendir. Zorunluluktan alışmış bu diyete. Gençliğinde et pahalı olduğu için bisküvi ve kuru üzümle yetinirmiş. Fakat zamanla et yememe-yi ahlaki bir çerçeveye oturtmuş, hem de endüstriyel hayvancılığın vahşetlerinden asırlar önce. O günse, mutfağın kapısında açlığıyla boğuşurken, yani güdüleri ile ilkeleri çarpışırken, her konuda olduğu gibi “karar verme teorisi” üstüne de uzman olduğunu hatırlar ve kendi keşfettiği getiri-götürü (*pro-con*) hesabına başlar:

Ot ye, onurlu yaşa	Yaşasın Omega 3
<ul style="list-style-type: none"> • Bu balıkların bana bir zararı olmadı. • Bunları yersem daha çok avlarlar. • Başka bir şey yiyebilirim. 	<ul style="list-style-type: none"> • Doğanın kanunu bu. • Ziyan mı olsunlar şimdi? • Püskevit püskevit nereye kadar!

Tam bunları düşünürken, ortasından yarılan bir balığın içinden çıkan daha ufak balıkları görünce, gönül rahatlığıyla ziyafet çekmesini sağlayacak cevabı bulur: “Bunlar birbirlerini yiyorlarsa, benim onları yememde ne sakınca olabilir ki?”

Franklin’in bu anısını anlatmaktaki amacı insanları et yemeye teşvik etmek değildi. Mantık hakkında bu kadar kafa patlatmış birinin dahi kendini kandırmasının kolaylığını göstermek istiyordu. Başka balıkları yiyen bir balığın üstüne düşen ahlaki sorumlulukla bir insanınkinin aynı olmadığını elbette kendisi de biliyordu ama safsatalar bebek ağlaması gibidirler: Başkalarınınkine karşı hassasken kendimizinkine karşı özel bir duyarsızlığımız var. Nitekim Franklin de bu tehlikenin farkında olduğundan şöyle diyordu:

“Aklını kullanabilen bir varlık olmak ne kadar rahat; yapmak istediğimiz her şeye bir gerekçe bulmamız mümkün.”

Sokratik Yöntem

Yazılmış bir şeyi kimin, hangi şartlar altında okuyacağını önceden bilemediğimiz için yazı, okuyanların bir kısmı için anlaşılmasız kalmaya mahkûm. Sokrates, tam da bu yüzden hiçbir şeyi yazıya dökmemişti. Tam da bu yüzden bir peygamber gibi toplu vaaz vermek yerine bire bir diyalogları tercih etmişti. Hatta yazının icadı hakkındaki bir Mısır efsanesinden bahsederken tarihin en fantastik “şimdiki gençler...” serzenişinde bulunur:

“Yazı insanların hafızalarını köreltti, onları tembelleştirdi... Gençler artık çok şey duyuyor ama hiçbir şey öğrenmiyorlar. Görünürde bilgili olsalar da temelleri boş.”³⁶

Peki Sokrates’in bunları düşündüğünü nereden biliyoruz? Öğrencileri olan Ksenophon ve Platon’un yazıları sayesinde tabii. Yine de sınırlı bir ihanetti bu, zira hocalarının öğretilerini diyalog formatında yazıya aktarılmışlardı.

Özellikle Platon’un diyaloglarındaki Sokrates karakteri, “yaşlı bilge” arketipinin ilginç bir örneğidir. Karşısındakinin gardını düşürmek için hiçbir iddiası bulunmayan meraklı biri gibi davranır. Bolca soru sorar, aldığı her cevabı ortamdakilere onaylatır ve belirsizliklere mahal vermez. Zamanla sorular zorlaşır ve cevaplardaki çelişkiler bir anda açığa çıkar. Bu noktada itiraz etmek de zordur, çünkü tüm adımları beraber atmışlardır.

Yani Sokrates tek bir kusursuz argümanla haklılığını ispatlamak yerine, insanları her soruda biraz daha yanına çekip argümanına ortak etmeyi seçer. Böylece hem yanlış anlaşılmalara azalır hem de ikna kolaylaşır, zira ikna olmak bir mağlubiyet olarak algılanmaz. Zaten sonunda “işin doğrusunu” da anlatmaz Sokrates. “Cesaret nedir?” gibi soruların cevabını vermek yerine, cesaret sandığımız şeyin neden cesaret olmadığını göstermek çok daha uzlaşmacı bir yaklaşım. İkimizin de pek bir şey bilmemesi, olası karşıtlığımızı bir kader ortaklığına dönüştürüyor. Dolayısıyla söz konusu olan bir nevi **negatif bilgeliktir**, yani neyi bilmediğini bilmek.

* * *

Arkadaşı Chaerephon, kâhinlerin en meşhuru olan Delfi Tapınağı kâhinine gidip, “Sokrates’ten daha bilge biri var mıdır?” diye sorduğunda önce “Ne bileyim ben kardeşim, bunun için mi geldin ta Atina’dan,” cevabını almış, sonra bahşişini iştirince, “Yoktur,” nidası iştmişti. Sebebi işte bu negatif bilgelikti. O kadar negatifti ki Sokrates arkadaşının kâhinden getirdiği habere de inanmamış,

36 Platon, *Phaedrus*, 275a-b. “Yazı” kelimesini tarihin değişik dönemlerinde “matbaa”, “radyo”, “televizyon”, “internet”, “yapay zekâ” ile değiştirebiliriz.

hayatını bu cevabı test etmeye adanmış ve sonunda “hiçbir şey bilmediğini bilen” tek kişi olduğunu görerek kâhini anlamıştı.³⁷

Gelgelelim, karşılıklı konuşmayı avantajlı kılan dinamizm, aynı zamanda onun zayıf noktasını da oluşturuyor. Dürüstçe cevap verin şimdi, kaç defa şöyle bir tartışma akışına tanık oldunuz:

1. İddia, gerekçe ve kanıtlar.
2. İtiraz üzerine bir safsatanın fark edilmesi.
3. Güncellenmiş gerekçe.
4. Herkesin fikrinin değişmesi ve mutlu son.

Bu lineer akış, sadece ders kitaplarında ve gökkuşaklarının altında mevcut. Platon’un, Sokrates’in anısına cilaladığı diyaloglarının gerçekte epey farklı bir şekilde ilerlemiş olduklarından eminim:

1. İddia, gerekçe ve k...
2. (biri araya girer) “Bak şimdi, sen yanlış biliyon.”
3. Bambaşka iddialar, bambaşka gerekçeler ve safsatalar.
4. Seneler öncesinden bir kişisel anlaşmazlığın tekrar yüzeye çıkması.
5. Yapılan el kol hareketleri hakkında uzunca bir tartışma.
- ...
99. “Acıktık be, hadi bir şeyler söyleyelim” ve mutlu son.

Konudan sapmamak için iyi niyetin yanında müthiş bir **zihinsel disiplin** de lazım. Yoksa kimin neyi iddia ettiğinin hesabını tutmak bile imkânsızlaşıyor. Yani çoğu zaman asıl düşman, bir tarafın yaptığı dev bir safsata değil, tarafların birbirini tetikleyerek yaptıkları bir sürü ufak tefek hatanın toplam etkisi.

37 Platon, *Sokrates’in Savunması*, 21a-24b. Tabii bu hikâyeleri çok da ciddiye almamak lazım, nihayetinde adamın birinin sevdiği bir hocasına yazdığı övgü dolu sözlerdir. Tek fark, “adamın biri”nin koskoca Platon olması.

Sofistler ve Tarihin En Ünlü Davası

Antik Yunan'da biraz daha duralım. **Güzel yer sonuçta. Kirlilik** yok, ölümlerle beraber gömecek kadar bol zeytinyağı var, şarap ve tiyatro tanrılar tarafından destekleniyor, biraz da antibiyotik olsaydı şahane olacaktı. Bu zamanların bir diğer güzel yanı da topluluk önünde konuşmanın, yani hitabetin yaygınlığı ve önemiydi.

Hitabet ile özdeşleştirilen bir grup varsa o da sofistler olmalı. Bu terim, eski Yunanca “bilgelik” demek olan *sophiadan* türemiş (şu Ayasofya'daki *sophia*), orijinal olarak da “bilgelik üreten” anlamında kullanılmış. Ama zamanla aşağılayıcı bir anlam kazanıp, “laf ebeliği yapan” manasıyla Arapçaya, sonra da biraz değişerek Türkçeye geçmiş. Evet, *safsata* kelimesinden bahsediyorum. (“Bilgelik sevgisi” anlamına gelen *philo-sophia* da aynı kökten türeyip yine Arapça yoluyla dilimize geçti. Yani felsefe ile safsata, etimolojik kardeşler.)

Bu kelimenin aşağılayıcı bir anlam kazanmasını sağlayan ve bizim safsata kelimesinin kaderini belirleyen de Platon idi. Para karşılığı öğretmenlik yapıp ara sıra hocasıyla takışan bu insanları düpedüz sevmiyordu. Özellikle de tartışma söz konusuysa onları gerçek filozoflar gibi doğruya ulaşmak yerine ucuz galibiyetler peşinde koşan satılmışlar olarak görüyordu. Yani ona göre sofistler, safsataları kullanmasını bilen **profesyonel laf ebeleri** idiler.

Sofistlerin yeteneklerini kullandıkları en önemli yer mahkemelerdi. Atina'daki sivil mahkemelerde hedef kitle bir hâkim değil, kalabalık bir halk jürisiydi. Profesyonel bir kadrosu olmayan bu sistemde, sofistleri, zengin müşteriler için konuşma metni hazırlayan gayriresmi avukatlar olarak düşünebiliriz. Yığınları manipüle edecek argümanlar yaratmaları, müşterileri açısından resmen bir ölüm kalım meselesiydi.

Kaderin bir cilvesi olarak Sokrates ile sofistlerin yolu da son kez bir mahkemede kesişecekti: Öğretileri için para almayan Sokrates, 70 yaşındayken idamı istendiğinde kendisine yöneltilen suçlamalardan birisi, “sofistlik yaparak gençlerin kafasını karıştırmak” idi.³⁸

38 W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, III. Cilt, (Cambridge: University Press, 1962).

Kendi ifadesiyle “toplumun at sineği” olan Sokrates’in idamı, genelde bir yobazlık ve **ifade özgürlüğü** hikâyesi olarak anlatılır. Zira “gençlerin ahlakını bozma”nın yanında, “resmi tanrıları reddetmek” gibi, bugün dahi yakından tanıdığımız suçlamalar içeriyordu. Dava hakkındaki hemen hemen tüm bildiklerimizin kaynağı olan Platon ve Ksenophon, hocalarını trajik ve asil bir muhalif olarak betimlerken, 501 kişilik jüriyi de bir linç güruhu olarak gösterirler. Yüzyıllar sonra seküler bir kimlik inşa etmek isteyen Aydınlanma Çağı elitleri, bu anlatıyı iştahla benimsemişlerdi. Lakin bu davanın arka planını, tarihi bir hezimetle sonuçlanmış Sicilya Seferi ile Sparta ve oligarşi yanlısı bir darbe oluşturuyor.³⁹

Sokrates, bu iki travmanın da baş aktörlerinin ya dostu ya da hocasıydı. Zaten demokrasi karşıtı öğretilerinin dolaylı yoldan darbeye sebep olduğu düşünülüyordu. Hatta Aristophanes, Sparta yanlısı gençlik için “Sokratize olmuşlar” tabirini kullanır.⁴⁰

Dolayısıyla aslen bu, ulusal güvenlikle de ilgisi bulunan siyasi bir davaydı. “Din ve ahlak” kılıfı ise darbe sonrası genel affın etrafından dolanmaya yarıyordu. Zaten Platon ne suçlamaların ayrıntısını verir ne de işin perde arkasını inceler. Nihayetinde kendisi de aristokrat bir aileden geliyordu ve hocası gibi, demokrasinin “fazlasına” karşıydı.

Sokrates, bu yarı-tiyatro esnasında iki önemli safsata yapar. İlki, jüriyi ateist olmadığına dair ikna çabasıdır. Halbuki kendisine getirilen suçlama, şehrin tanrılarını tanımamasıydı, hiçbir tanrıyı tanımaması değil. Jürinin bu ayrıntıyı karıştıracakını ummuş olmalı.

İkinci safsatası biraz daha sinsî: Tiranlar tarafından masum birini tutuklaması istendiğinde bu emre uymadığını anlatır. Emri

39 Peloponez Savaşı’nın dönüm noktası olan Sicilya seferindeki kayıp sayısı yaklaşık 50 bin. Akabinde Atina’da kurulan Sparta kuklası rejim (30 Tiran), sadece 8 ayda Robespierre’i kışkırtacak bir terör estirerek nüfusun %5’ini katletmiş ve tüm muhaliflerin mallarına konmuş. Andrew Wolpert, *Remembering Defeat: Civil War and Civic Memory in Ancient Athens* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002).

40 Aristofanes, *Kuşlar*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları, 2001).

alan diğer dört kişiye katılmak yerine dönüp kendi evine gitmiş. Eğer tiranlar devrilmemiş olsalardı, sırf bu itaatsizliği yüzünden sıranın çoktan kendisine gelmiş olacağını öne sürer ve bir mağduriyet yaratır. Oysa bu direnişi genel suçlamaları cevaplar nitelikte olmadığı gibi, görüldüğü kadar prensipli de değil. Zira emri verenlere bir itirazda bulunmamış, emri alan diğer kişileri ikna etmeye çalışmamış, kurbanı gizlice uyarmayı da denememiş. Tek yaptığı, evine gidip beklemek. Hatırlayın, tüm bunları da Sokrates'i savunmaya çalışanların ağzından dinliyoruz. Mahkeme salonundakilerin ciddi bir kısmı, onu bir at sineğinden ziyade bir "kullanışlı aptal" veya "yandaş" olarak görüyor olmalıydı.

Savunması neredeyse başarılı oluyordu. Platon'a göre sadece 30 kişi ters yönde oy kullansaydı Sokrates suçsuz bulunacaktı. Dahası, cezanın niteliğini belirleyecek olan ikinci tur oylamada idam isteminin geçmesi zordu. Tek gereken, Sokrates'in kendisi için makul bir ceza önermesiydi. Ancak o, sofistlerin tekniklerini uygulayıp jürinin suyuna gideceğine, efsanevi bir trollük yaparak "ömür boyu bedava yemek cezası" istedi. Paniğe kapılan arkadaşları araya girip, "Şaka yapıyor canım, biliyorsunuz biraz delidir," diyerek para cezası önersele de jürinin gururu fazla incinmişti: İlk turdaki "suçsuzdur" oyundan bile fazla sayıda "idam" oyu çıktı.

Herkes kaçmasını beklerken –ve buna göz yummaya hazırken– hukuk devletini daha fazla zayıflatmamak adına infazını beklemeye karar verir Sokrates. Hiçbir zaman gerçekleşmeyecek bu kaçışı, bir umutla organize eden Crito'nun adını taşıyan diyalogda, iki dost, kapısı sonuna kadar açık olan hücrede oturur ve adalet kavramını tartışırlar. Sokrates, darbe sonrası Atina'da kalarak halkla bir sözleşme yapmış olduğunu düşünür: Mahkemede uzlaşıldığı sürece varılan sonucun doğruluğu ve tartışma sürecinde yapılan safsatalar ikinci plandadır. Uzlaşma kültürünü dinamitlememek için kendisine yapıldığını düşündüğü haksızlığa göz yummaktadır. Crito ile bir müddet de "ne olacak bu Olimpiakos'un halı" muhabbeti yaptıktan sonra kendisine verilen zehri içer ve ölümsüzlüğe erişir.

Kızım Sana Söylüyorum, Baudrillard Sen Anla

Atina mahkemelerinde akıl yürütmenin hedef kitlesinin dinleyiciler olduğu barizdi. Bizim hayatımızsa “tiyatro” ile daha da dolu olduğundan, iki kişi arasındaymış gibi gözükən çoğu iletişimimiz dahi aslen dinleyenlere yöneliktir. Münazaralardan tutun sosyal medyaya kadar birçok platformda karşıdakiyle konuşmuş gibi yapıyor ama bir “jüriye” sesleniyoruz.⁴¹

Örneğin bir muhalefet lideri, iktidar yanlısı bir gazetecinin programına o gazeteciyi ikna etme umuduyla gitmez. Gazetecinin amacı da bir şeyler öğrenmek veya –haşâ!– fikrini değiştirmek değil, kendi cenahının hoşuna gidecek yorumlar yapmaktır. Taraflar, bu temel çıkar çatışmasının farkında olarak sahneye çıkar. Oyun doğaçlama gelişir ama asla söylenmeyecek tek bir replik vardır:

“Evet haklısın, hatalıymışım.”

Etrafımız kameralarla sarıldıkça biz de sahnedeki rolümüze daha çok sarılıyoruz. Bugün TBMM dahil birçok meclisten sürekli naklen yayın yapıyor; hatta İngiltere’de parlamentoya bilet almaksızın gidip bizzat tartışmaları izleyebilirsiniz (evet, vatandaş olduğunuz yerde yapamadığınız şeyi orada turist olarak yapabilirsiniz). Sizce bu şeffaflık tartışma kalitesini arttırdı mı?

Nasil ki parçacık fiziğinde deneyin sonuçlarına etki etmeden o deneyi gözlemleyemezsiniz, iletişimin de doğasını değiştirmeden onu gözlemlemeniz zor. Gözlemci sayısı arttıkça, doğruya ulaşma isteği şöyle dursun, uzlaşma çabası da bitecektir çünkü artık grup içi statünüz tehlikededir. Kısacası, bir tartışmanın etrafına tribün kurarsanız, sosyal hayvanlar da tabiatları gereği tribünlere oynar.

41 *Intelligence Squared* gibi münazaralarda, dinleyici kitlesi jüridir. Münazara öncesi ve sonrası toplam iki oylama yapılır ki en popüler görüşü savunan değil, en çok kişinin fikrini değiştiren taraf ödüllendirilsin.

Bu bir “ah ah, nerede o eski tartışmalar azizim” serzenişi değil. Sokrates’in davasında gördüğümüz üzere eskiden de tribünler ve onlara oynayanlar vardı. Sonuçta, yüzbinlerce yıldır statüye önem veren sosyal hayvanlar olarak yaşıyoruz. Ancak eskiden farklı iletişim çeşitlerinin sınırları daha belliydi; tiyatronun ne zaman başlayıp ne zaman bittiğini anlamak daha kolaydı. Teknolojiyle birlikte argümanların hedefi ve niyeti hakkındaki farkındalığımız azalıyor. Ağır ağır ısıtıldığı için suyu terk etmeyen ve sonunda kaynayan kurbağa misali, diyaloglarımız da ağır ağır *diyalog simülasyonlarına* dönüşüyor. İletişimdeki bu kırılmayı Baudrillard’ın *simülakra* kavramından faydalanarak takip edelim.⁴²

* * *

Bir kopyalar silsilesi olan simülakra, din-felsefe tarihi boyunca revaçta olan bir görüştü. Platon’a göre asıl gerçekliğin idealer dünyası, bizimkisinin ise onun kusurlu bir hali olduğunu hatırlıyorsunuz. Bu kusurlu dünyamızı da sanat yoluyla taklit edince –örneğin onu resmedince– kopyanın kopyasını yaratmış oluyorduk.

Dünyanın en ünlü kopyalarından birini düşünün şimdi: Her gün binlerce insan Mona Lisa’nın fotoğrafını çekebilmek için Louvre’da birbirini eziyor. Ben de bu insanlardan biriydim. Turistleri kadraja almadan bir kare yakalamaya çalıştım, çünkü kafamdaki idealize edilmiş fotoğrafta ziyaretçi yoktu. Uzun uğraşlar sonrası başardım ve sanki o anki tecrübemi yansıtmış gibi Instagram’dan paylaşarak bir seviye daha sanallık yarattım.

Gerçi bu yine iyi, artık bir çok insan sahte selfieler yayınlıyor; bunun farkında olan arkadaşları da “Borcucuğum çok güzel çıkmışsın,” diyerek rollerini yerine getiriyor, çünkü aynısını onlar da yapıyor. Bir başkasının hazırladığı mizansenini kendisininmiş gibi paylaşanların oluşturduğu, sahte beğeni alış verişlerine dayanan sosyal ağlarda, bir süre sonra insanın gerçeklik algısının bozulmasına imkân var mı?

42 J. Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2003).

Ben gerçek olanın ne pahasına olursa olsun el üstünde tutulmasını savunmuyorum. Yaşadığımız dünya her şeyi milyon defa yeniden üretiyor ve birçok kopya, orijinalinden daha ilginç. Örneğin benim için Michael Jordan, *Dream Team* denen pazarlama harikası ve sabaha karşı maç izlediğim günlere duyduğum nostaljiden beslenen bir efsane. Ne yalan söyleyeyim, efsanesi yerine gerçeğini tanımayı istemiyorum.

Sorun şu ki artık ekseriyetle Baudrillard'ın **hipergerçeklik** dediği seviyede yaşıyoruz: Gerçeğini unutturmuş, yahut zaten hiçbir zaman bir orijinali olmamış kopyaların dünyası. *The Last Dance* belgeselinde, Jordan'ın sırf motive olabilmek için rakiplerinin kendisiyle dalga geçtiğini hayal ettiğini, bu sahte haberi arkadaşlarına yaydığını ve neredeyse kendi yalanına inandığını öğrendik. Fakat ironik olarak, Jordan'ın iç yüzünü yansıtmaya gereken bu belgesel de en ince ayrıntısına kadar onun onayından geçmiş bir ürün. Şimdi bu onayı veren "gerçek" Jordan mıydı, efsanesi mi?

En sevdiğim hipergerçeklik örneği, Lewis Carroll'ın hayal gücünden çıkan ve haritacılıkta uzman bir topluluktan geliyor:⁴³

"Sizce işe yarar en büyük haritanın ölçüğü nedir?"

"6 santimin 1 km'ye karşılık geldiği bir harita olmalı."

"O kadicarcı mı? Biz kısa süre içinde 1 km mesafe için 6 metrelik bir harita yaptık. Sonra 100 metreyi denedik. Sonra dahiyane bir fikirle, tüm ülke için bire bir ölçekte bir harita tasarladık."

"Bunu hiç serip kullandınız mı peki?"

"Hayır, çiftçiler karşı çıktılar, ülkeyi kaplayıp güneşi karartacağı için. Şimdi biz de *ülkeyi kendi haritası olarak kullanıyoruz* ve sizi temin ederim, neredeyse orijinal harita kadar başarılı."

Gelelim modern tartışmalarımızdaki gerçek-kopya ilişkilerine: Naklen yayınlanan ilk başkanlık tartışması, moderatörsüz bir diyalog olarak planlanmıştı. Fakat hem Nixon hem de Kennedy, diğerinin lafı uzatacağını ve işi şova dökeceğini düşünerek vazgeç-

43 L. Carroll, *Sylvie and Bruno Concluded*, 11. Bölüm (Londra: MacMilla and Co., 1893).

ti ve moderatör istedi. Niyetleri iyi olsa bile, kameralar yüzünden birbirlerine güvenemediler. Genişleyen dinleyici kitlesi, tartışmayı daha başlamadan öldürmüştü.⁴⁴

Aradan iki nesil geçti ve artık karşılıklı konuşma taklidi bile yapılmıyor. Eski Türkiye siyasetinden hatırımızda kalan yuvarlak masaların yerine devasa podyumlar geldi. Adayların önünde birer kürsü, plastik yüzleri birbirlerine değil de moderatörlere dönük, kendilerine verilen birkaç dakikalık ara için optimize edilmiş repeliklerini söylüyorlar. Allah aşkına, modern “münazaraları” bir yetenek yarışmasından ayırt edebiliyor musunuz?

Bunlar artık tribünlerin etkisiyle yozlaşan tartışma kopyaları değil, özel olarak o tribünler için, yani televizyon ve sosyal medya için üretilen yepyeni şeyler. Bazen vurucu bir replik bile gerekmiyor; önceden çalışılmış abartılı bir mimik, bir internet “meme”ine dönüşüyor, botlar ve insanlar tarafından kol kola yayılıyor, kopyalanıyor, alıntılanıyor, bozuluyor. Alışkanlıktan “tartışma” diyorum ama bu kopyaların orijinali hiç olmadı; merhaba cesur yeni dünya!

* * *

Bölümün ilk örneğine dönüş yapalım: Evet, bir muhalefet lideri, iktidar yanlısı bir gazetecinin programına o gazeteciyi ikna etme umuduyla gitmez. Ama artık izleyicinin genelini ikna etme umuduyla da gitmiyor. Modern siyasetin eskisi gibi bir kitle siyaseti olmadığını anlamak lazım. Medyadaki parçalanma arttıkça, hangi kesimin lafını ne şekilde işiteceği de az çok belli oluyor. O yüzden nokta atışı mesajlar ve safsatalar yoluyla belli grupları hedeflemek çok daha etkili. Kutuplaşmış coğrafyalarda amaç, iknadan ziyade **motivasyon** olduğu için, hedef kitle tamamen aynı kanattakiler olabiliyor. Ne de olsa kendi kanadını organize edip sahaya sürebilmek, en az karşıdan birilerini devşirmek kadar etkili.

Safsataların hangi durumlarda, hangi niyetle, kime yönelik kullanıldıklarını gördük. Şimdi bizleri nasıl ikna ettiklerine bakalım.

---

44 *Washington Post*, 16 Eylül 1960.

Nasıl Olur: Retoriğin Üç Silahşörleri

Antik çağlarda on Benjamin Franklin gücünde olan Aristoteles, bizim “sözlü iletişim ve ikna sanatı” olarak bildiğimiz *retorik* konusunda da ilk sistematik incelemeyi yapan insandı. Bu ilginç, çünkü hocası Platon retorikten hiç hazzetmez, onu sofistlerle özdeşleştirirdi. Fakat tüm çabalarına karşın, retorik önemini kaybetmedi. Bunu anlamak için ortaçağ eğitiminin temelini oluşturan *trivium* kavramına göz atmak yeterli: Gramer, mantık ve retorikten oluşan bu üçlü, eğitim alacak kadar şanslı azınlık için bir nevi ilköğretim idi. Bunları başarıyla öğrenenler aritmetik, geometri, müzik ve astronomiden oluşan ikincil eğitime geçiyorlardı (*quadrivium*).⁴⁵

Trivium, “üç yolun buluştuğu nokta” demek. Onları, akıl yürütmenin üç yapıtaşı olarak düşünebiliriz:

- **Gramer:** Düşüncenin yapıtaşı olan dilin kuralları
- **Mantık:** Çelişkisiz düşünce oluşturabilmenin kuralları
- **Retorik:** Bu düşünceleri etkili bir şekilde iletmenin kuralları

Sonuncusunun özel bir konumu var: Diğer ikisini birleştiriyor, yani düzgün kurgulanmış düşüncelerin düzgün bir dil aracılığıyla bir akıldan diğerine iletilmesini sağlıyor.

Trivium sisteminden asırlar önce bu kilit rolü kavrayan Aristoteles, *Retorik* isimli eseriyle, tıpkı Machiavelli'nin *Prens'i* gibi, çağlar boyunca hem iyi hem de kötü niyetli uygulamacıların danışacağı bir rehber oluşturdu. İncelediği “ikna yolları” (*modes of persuasion*), bugün dahi akademide ve pazarlamada öğretiliyor.⁴⁶ Biz de bunları safsataların çalışma mekanizmaları olarak hayal edeceğiz:

45 İlginçtir, bugün çocuklara önce gramer ve matematik öğretiyor, diğer konuları da kadere ve Youtube'a bırakıyoruz.

46 J. Heinrichs, *Thank You For Arguing: What Aristotle, Lincoln, and Homer Simpson Can Teach Us About The Art Of Persuasion* (New York: Three Rivers Press, 2007). Yazar Jay Heinrichs, Aristoteles'in bize miras bıraktığı bu terimleri günlük hayattan örneklerle incelemiştir.

Logos

İdealimizdeki ikna yöntemi olan *logos*, somut verilere, bilimsel bulgulara, akla ve mantığa dayanıyor. Aşağıdaki örneği nereden bulduğumu ben de bilmiyorum, boş vakitlerimde parti programları incelemek gibi bir huyum yoktu. Ama gelin beraber, Türkiye İşçi Partisi'nin ilk kongresinde kabul edilen programa bakalım:

“Türkiye'nin nüfusu, 1960 sayımına göre 27 milyon 830 bindir ve her yıl %2,8 gibi çok yüksek bir oranla artmaktadır. Nüfusun bugünkü yaş grupları bileşimi ve bu hızlı artışı yüzünden, önümüzdeki 15-20 yıllık dönemde işgücü arzında sürekli bir fazlalık olacağı beklenmektedir. Bu durum, bugün bile çok önemli olan işsizlik meselesinin, sosyal ve ekonomik şartlarda köklü dönüşümler yapılmadığı takdirde, daha da ağır bir hâle geleceğini göstermektedir.”

Somut verilere dayalı bu paragraf, daha 27 milyona iş bulamayan bir ülkenin, yakın gelecekte iyice artmış olacak nüfusuna nasıl iş bulacağını soruyor. Bahsedilen reformların ne olacağı ayrı bir konu, ama onların gerekliliği için bir temel oluşturulmuş.

Dikkat edin, *logos* illa doğru çıkarım yapmayı gerektirmez. Akla hitap etmek ile akılcı olmak farklı şeyler. Yukarıdaki düşünce akışında gizlenen birtakım varsayımlar, bu farka ışık tutuyorlar:

- İşsizlik azaltılması gereken bir şeydir.
- Nüfus arttıkça işsizliğin azaltılması zorlaşır.
- Nüfus böyle artmaya devam edecek.

Hepsini ayrı ayrı tartışabiliriz. Örneğin, herkesin sanatla, gönüllülükle, sporla uğraştığı bir ütopyada resmi işsizlik yüksek çıkabilir. Yahut nüfus artışı zamanla yavaşlayacağı için, sorun o kadar da acil olmayabilir. (Yüzde 2.8'lik artış, aradan geçen 60 sene boyunca sabit kalsaydı bugün nüfusumuz 140 milyon olurdu.)

“Mantık” kelimesinin (*logic*) kökeni olan bu kavram, ne doğru varsayımlarla başlamayı ne makul bağlantılar kurmayı ne de sonunda haklı çıkmayı garantiliyor. Garantilediği tek şey, hedef kitlesinin, bu düşünceleri mantıklı bulacağına dair bir umut ve çaba.

Ethos

Logos, genelde bir otoriteye ve ortak bir gerçeklik zeminine dayanmak zorunda İşçi Partisi'nin tezinin ikna edici olabilmesi için, o nüfus artışı rakamının kaynağına güvenmemiz lazım. Veri üretmelerin niyeti ve yeteneği kuşkuluyorsa tartışmanın zemini sağlam değildir. Siz bugün TÜİK'in açıkladığı işsizlik veya enflasyon verilerine güvenip, onlar üstüne bir tez inşa eder miydiniz?

"Etik" kelimesinin kökeni olan ve Yunanca "karakter" anlamına gelen *ethos*, güvenilirlik ve yetkinlik kavramlarının bulunduğu noktadır. Çocukluğumdan beri her 10 diş hekiminden 9'unun tavsiye ettiği ne varsa almış olma sebebim *ethos*dur.

Uzmanları ciddiye almamız için oturup da makalelerini tek tek okumamız gerekmiyor. Buna zamanımız olsa bile o makalelerdeki argümanların da kısmen başka araştırmalara, yani yine *ethosa* dayandıklarını göreceğiz. Herhangi bir araştırmanın bana bir şeyler ifade edebilmesi için, bizzat denetleyemeyeceğim birçok insana ve ögeye güvenmem şart. Bilimin kendi kendini denetleyen ve düzelter bir yapısı olduğundan ötürü *ethosa* yaslanmak genelde akılcıdır. Tek tek bakıldığında elbette çıkarıcı, bağnaz veya düpedüz beceriksiz bilim insanları olabilir ama foyaları ortaya çıktıkça etkinliklerini kaybederler. İyi tasarlanmış bir sistemin düzgünce işlemesi için katılımcıların günahsız birer aziz olmalarına gerek yok.

* * *

Ne yazık ki başka birçok alanda durum tam tersi: Haklılığı ve dürüstlüğü ödüllendiren bir yapı olmadığı gibi, günahsız bir aziz bile olsanız o sistemler sizi ya bozar ya da eler. Bu yüzden medyada en çok kazananlar, en güvenilir haberciler olmuyorlar. Tek geçer akçenin tiraj (80ler), reyting (90lar), "hit sayısı" (2000ler), etkileşim ve dönüşüm oranları (şimdiler) olduğu bir yapı içinde, zamanla ne tip haberler ve habercilerin öne çıkacağını kestirmek zor değil.

Hele siyaset tam anlamıyla **anti-meritokratik**: Çoğu yerde zamanla en yalakayı, en hırslıyı, en ilkesizi tepeye çıkarıyor. Tepe-

dekiler, konumlarını yetkinliklerine değil, hasbelkader doğru ata oynamış olmalarına ve o ata biat etmelerine borçlular. Makam ile liyakat birbirinden uzaklaştıkça, *ethos* da safsataların yolunu açar.

Lakin konu, kişisel ego patlamalarından ve çürük sistemlerden ibaret değil. Sürekli ortalamaya hitap etmeye zorlanan siyasetçiler bile, sizce neden İzmir ile Diyarbakır mitinglerinde aynı argümanları, aynı kelimelerle, aynı şiveyle vermezler?

Hillary Clinton, 2016 seçimleri öncesi, görece muhafazakâr olan güney eyaletlerinde düzenlediği mitinglerde, halka yakın gözükme için güney aksanı kullandığında işin dozunu kaçırmış ve epey dalga konusu olmuştu. Halbuki onun bilinçli olarak yaptığı, **bukalemun etkisi** sonucu hepimiz otomatikman yapıyoruz. Mütemadiyen etrafımızdakilerin –özellikle de otorite sahiplerinin– aksanını, mimiklerini, tavırlarını taklit ediyoruz. Bu “yararlı” bir adaptasyon, çünkü insanlar:

- kendilerine benzeyenleri daha çok beğeniyor,
- beğendiklerini daha önyargısız dinliyor,
- önyargısız dinlediklerini de daha ikna edici buluyorlar.⁴⁷

Argümanınız *logos* bakımından kof olsa bile tam ayarında bir, “ben de sizin sürüdenim, sizin kabiledenim, şu kardeşinizi bir dinleyin” sinyallesmesi yapabilirsiniz çok büyük mesafeler katedebilirsiniz. Yok, tam tersine saftirik bir elit gibi “sizi kendi seviyeme çekeceğim, tek eksikliğiniz biraz eğitim” tutumunda diretirseniz diplomalarınızın hatırına sözünüzü kesmeden dinleyen o son birkaç kişiyi de kaybedersiniz.

Bir başka deyişle, ikna etmenin *ethos* ayağı, ideal şartlarda yetkinliği ve dürüstlüğü, pratikte ise grup birliğini ve asimilasyonu teşvik etmeye dayanır. İkna gücü yüksek insanlar, tam da bu yüzden hedef kitlelerini iyi tanıyıp onlardan biri gibi davranmaya özen gösterirler.

47 Chartrand & Bargh, “The Chameleon Effect: The perception–behavior link and social interaction”, *Journal of Personality and Social Psychology* (1999), 76(6), 893-910.

Pathos

Çoğu durumda, daha tartışma başlamadan önce *ethos* oluşturulmuştur. Kimin tarihçesi nedir, hangi cenah kendini kimle özdeşleştirir, az çok bellidir. Dolayısıyla tartışmaların akışını belirleyen asıl yaklaşım, üçüncü silahşörümüz olan *pathos*dur. “Acı çekmek” veya “tecrübe etmek” manasına gelen bu terim, duygularımızı körüklemeyi ve bazen onları düpedüz istismar etmeyi anlatır.

Pathos, özellikle de korku, acıma, umut gibi temel duygulara yoğunlaşır. Edebiyat tarihinin en ünlü cümlelerinden olan “Sen de mi Brutus?”ü duyduğunuzda, kendini ömür boyu diktatör ilan etmiş birine dahi sempati duymuyor musunuz?⁴⁸ Düzinelerce bıçak darbesi sonucu savaş tanrısı Mars gibi kızıla boyanmış olan arkadaşının cansız bedeninin başına geçen Marcus Antonius, o meşhur tiradı ile suikasttan yana olanları bile derin bir pişmanlığa boğmuştu. Ne de olsa kimse en yakınları tarafından ihanete uğramayı istemez.

Burada Caesar’ı daha cömert bir mercekten tekrar yorumlamaya zorlanıyoruz: Belki de borçlarından kurtulmak için uzattığı Galya Savaşları’nda akıttığı kanın bir değeri yoktu. Belki de lejyonlarıyla Rubicon’u geçip fiilen darbeye kalkışmasının iyi bir sebebi vardı. Belki de senatoda altın bir tahtta oturmayı hak ediyordu... Acıma duygusu tetiklenince, bahanelerin de ardı arkası kesilmiyor.

* * *

Modern siyasetteyse bırakın parti programlarını, kelime seçimleri bile *pathos*un gücü gözetilerek yapılır:

- “Çevre”
- “Enflasyon”
- “Cari açık”

Ne kadar da ruhsuzlar, değil mi? Biraz makyajlayalım:

---

48 “Et tu, Brute?” Shakespeare’in *Julius Caesar* oyunundan. Gerçek Sezar’ın son sözleri bilinmiyor. Plutarkhos’a göre bir şey dememiş ama bence “Allah’ınız varsa teker teker gelin”in Latincesi idi..

- “Soluduğumuz hava”
- “Hayat pahalılığı”
- “Çocuklarımıza miras bıraktığımız borç”

Zihninizde canlı bir imaj yaratan, somut bir günlük hayat tecrübesine denk gelen kalıplar çok daha etkilidir.⁴⁹ İyi bir seçim kampanyasında, köruklenen bu hisler rasgele olmaz, merkezi bir duygu ve anlatı etrafında birleşir. Sekiz yıllık Barack Obama iktidarının nirengi noktası, içeriğini kişinin kendince dolduracağı iki kelimeydi: “umut” ve “değişim”. Tüm siyasi mesajları, bu noktayı esas alıyordu.

Benzer bir stratejiyi, Donald Trump iktidarının sloganında da gördük: “*Make America Great Again*” (“*Amerika’yı Tekrar İhtişamlı Yapın*”). Bu bir argüman, bir parti programı, bir vizyon değildi, garip bir nostalji duygusuydu. “*Tekrar ihtişamlı yapın*”

Bu sayede hem yakın geçmişin iktidarlarını suçluyor hem de ne idüğü belirsiz, uzak bir geçmişe özlem ifade ediyor.

* * *

Pathos etkisi bu kadar kuvvetli olmasaydı, *MAGA* hareketi de başladığı gibi biterdi. Zira tarihi kayıtlara bakarsak ABD birçok yönden daha önce hiç olmadığı kadar zengin, güvenli ve sağlıklı görünüyor. Ne zaman şu ankinden daha *great* idilerdi ki?

- Yerlilere bilerek hastalıklı battaniyeler verirken mi?
- 600 binden fazla kayıp verilen İç Savaş’ta mı?
- Büyük Buhran sonrası sefaletten kırılırken mi?
- Otobüslerin ön kısmının beyazlara ayrıldığı günlerde mi?
- Vietnam batağına saplanıp çıkamadıklarında mı?
- Nükleer felaketin eşiğinde geçen Soğuk Savaş’ta mı?
- 11 Eylül sonrası terör korkusuyla felç olduklarında mı?

49 D. Westen, *The Political Brain: The Role of Emotion in Deciding the Fate of the Nation* (New York: PublicAffairs, 2007).

Bir ABD vatandaşı olarak ben de çok merak ediyorum, neymiş bu “tekrar” yaşanması gereken şanlı dönem?

Bakın, ben de kendi karşı-tezimi sunarken kuru kuru istatistikler yerine “bir ABD vatandaşı olarak” kalıbıyla *ethosa* yaslanıyorum. Ama en çok da duygularınıza odaklanıyorum: “Sefaletten kırılmak”, “batağa saplanmak”, “felç olmak”... Bu kalıplar nötr değiller; sizi bir çaresizlik ve nefret hissine hapsediyorlar.

Kritik nokta şu: Birkaç tarih belgeseliyle giderilebilecek bir cehaletten değil, insanların kimlikleriyle bütünleşmiş bir hissiyattan bahsediyoruz. Birçok muhafazakâr için bir çeşit **sahte nostalji** olmadan “Amerikalılık” denen şey anlaşılmıyor. Böylesi bir hissiyatı da “veri”, “uzmanlık” ya da “safsatasız argüman” ile yok edemezsiniz, olsa olsa onu yeni bir hissiyat ile değiştirirsiniz. Nitekim Trump’ın Obama’ya yaptığı tam da buydu: İlericilerinin hayallerindeki ütopya ve tekâmül umudunu, muhafazakârların kolektif hafızalarındaki bir altın çağ hatırasıyla değiştirebildiği ölçüde başarılı oldu.

* * *

Bizim gibi eski imparatorlukların mirasını taşıyan halklar, hiç olmamış bir geçmişe duyulan bu özlemi, Amerikalılardan da Baudrillard’dan da iyi anlarlar. Osmanlı İmparatorluğu sona ereli neredeyse yüz sene olmasına rağmen halen Türk siyasetinin en baskın mesajı, idealize edilmiş bir “muhteşem yüzyıl” özlemi. Bu özlem, AKP iktidarında bir nevi resmi ideoloji haline geldi ve diziler sayesinde herkesin oturma odasına kadar girdi.

Bugünün gerek maddi gerekse manevi standartlarına kıyasla ne ABD’nin ne de Osmanlı’nın hiçbir dönemi “muhteşem” değildi. Zamanın gerisinde kalan coğrafyalarda ve zihniyetlerde üretilen geçmiş hayalleri, bugünün gerçeklerinin yarattığı ezikliklerden ve endişelerden bir kaçış sağlıyor. Asıl sorunumuz, bu geçici kaçışların basbayağı kalıcı hale gelmesi. Ortak bir delüzyonda 7/24 yaşayanlar için *pathos*, her tartışmanın giriş, gelişme ve sonucudur.

ve D'Artagnan

Üç Silahşor'un aslında dört kişi olması gibi, *Retorik*'te de dördüncü bir bileşenden bahsedilir: Diğer tüm ikna yollarının doğru yerde ve doğru zamanda kullanılması anlamına gelen *kairos*.

“Erdoğan, BM Genel Kurulunda “Dünya 5'ten büyüktür” dediğini hatırlatarak, BM yapısının kurulduğu günle aynı şekilde durmasının doğru olmadığını ifade etti. Beş ülkeden birinin “hayır” demesi durumunda Güvenlik Konseyinden bir şey geçirilemediğine dikkati çeken Erdoğan, bunun adaletli olmadığını belirtti.”

Bu açıklamanın bir dış ilişkiler gezisinde mi yapıldığını düşünüyorsunuz? Doğru cevap, Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ndeki 27. Muhtarlar Toplantısı. Devamını Erdoğan'ın ağzından aktarayım:

“Bakıyorum, ülkemizde bir siyasi parti genel başkanı, bu konuşmamız üzerine kalkıyor, bir değerlendirme yapıyor. Ne diyor, biliyor musunuz? ‘Birleşmiş Milletler’de, dünya liderlerine mi yoksa muhtarlara mı konuşuyorsun belli değil.’ Bilmiyor ki benim her muhtarım, kendi mahallesinin lideridir. Bilmiyor ki benim her muhtarım, bir dünya lideri seviyesinde bilgiye, birikime, kabiliyete, dirayete sahiptir, çünkü seçilmiştir. Muhtarı küçümseyen, halkı küçümseyen, ülkesini küçümseyen bir siyasi parti liderinin, ne kendi partisine ne de bu millete hayrının dokunması mümkün müdür?”

Kairos, diğerleri gibi kendi başına bir ikna yolu değil. Yine de bizim için önemli, çünkü doğru kullanıldığı takdirde diğer yöntemlerin olumlu veya olumsuz etkilerini katlayarak artırıyor. Erdoğan, konuşmasını eleştiren muhalefete, yine *kairos* açısından hatalı bir muhtarlar konuşmasıyla cevap vermişti ama bunu öyle bir yapmıştı ki iki yanlış bir doğru etmiş ve durduk yere puan kazanmıştı.

Kairosun gücünü kullanmanız için illa BM ve Külliye kürsülerine ihtiyacınız yok. Herhangi bir konuşma planlarken farklı ikna yollarını maksimum etki bırakacak şekilde sıralamanız, akıl yürütmenizin gücünü ve safsatalarınızın kamuflajını arttıracaktır:

- *Ethos* oluştur (niye *sizi* dinlesinler?)
- Örnekler aracılığı ile *logos* inşa et (niye haklısınız?)
- Güçlü bir *pathos* izi bırak (niye eyleme geçsinler?)

Fakat bu kavrama daha geniş bir çerçeveden bakmak ve onu **zamanın ruhu** ile uyum şeklinde yorumlamak bence daha ilginç:

George Orwell 1984'ü yazdığıında İkinci Dünya Savaşı yeni bitmişti. Ama romanın basımı günümüze kadar hiç durmadı ve en son Ocak 2017'de Amazon'un çok satanlar listesine dönüş yaptı. Zira o günlerde Beyaz Saray, Donald Trump'ın yemin töreninin “tüm zamanların en görkemlisi ve en kalabalığı” olduğunu iddia etmiş, fotoğraflar ve polis kayıtları aksini gösterince de geri adım atmak veya ölü taklidi yapmak yerine, Orwell'in pek seveceği *alter-natif gerçekler* kalıbını lügatimize sokmuştu.⁵⁰

Bu kadar alenen yalan söylenmesi ve geri adım atılmaması karşısında şoka giren bir muhalif açısından, belki de o ana kadar abartılı bulduğu “Doğruluk Bakanlığı” veya “çiftdüşün” (*doublethink*) gibi hayali kavramlar, somut bir hale geldiler. 1984 sadece bir roman değildi artık, zamanın ruhunu anlatan ikna edici bir tezdi.

* * *

Tüm ikna yolları içinde özellikle *pathos* ile zamanlama arasındaki ilişki önemli. Neden yabancı düşmanlığı ve uluslararası kompolar, ekonomik kriz dönemlerinde daha ikna edicidir? En doğru göçmenlik verileri ve en sağlam ekonomik argümanlar, tesadüfen tam da o dönemlerde mi ortaya çıkıyor? Tabii ki hayır. Geleceğe dair belirsizliğin yarattığı korku, belirleyici oluyor.

Zamanın ruhunu yakaladığınız zaman, *pathosu* en baştan inşa etmenize gerek kalmaz. O duygular, patlayıcı bir gaz gibi toplumun her yanına çoktan sinmiştir zaten. Yapılması gereken tek şey kibriti çakmaktır.

50 “George Orwell's '1984' Is Suddenly a Best-Seller”, *The New York Times*, 25 Ocak 2017.

Nasıl Olmaz: İknanın Zorluğu

“İnsanlar seni yanlış anladığında dert etme, duydukları senin sesin fakat aklından geçirdikleri kendi düşünceleridir.”

—Mevlânâ

Öğrendiğimiz tüm bu tekniklere rağmen başkalarıyla anlaşmak veya onları manipüle etmek o kadar da kolay değil. Çünkü ikna kabiliyeti kadar, ikna olma kapasitesi de önemli. En son ne zaman bir konuda fikrinizi değiştirdiğinizi hatırlıyor musunuz? Favori dizinizin değişmesinden bahsetmiyorum, dini inancınızdan veya sarhoş olunca anlattığınızın komplo teorilerinden bahsediyorum.

Ben akıl yürütme yoluyla anlaşmayı, bir arkadaşınızı uçurumdan aşağı itmeye benzetiyorum: Halihazırda atlamaya gönlü olduğu için uçurumun kenarında dolanıyorsa işe yarar; ama yüzlerce kilometre uzakta, çölün ortasında oturan birini itekleye itekleye o uçuruma yaklaştıramazsınız.

Eser miktarda psikopatlık içeren bu analogiyle anlatmak istediğim şey, ancak belli konularda, belli bir yöne ve belli bir noktaya kadar ikna olabildiğimiz. Evet, Sokratik Yöntem karşıdakinin gardını düşürüp bizi dinlemesini kolaylaştırabilir. Evet, dinleyicilerimize benzemek ciddiye alınma şansımızı artırır. Evet, Metin-Ali-Feyyaz’dan iyi olmasın, ethos-logos-pathos üçlüsü doğru zamanlamayla birlikte kuvvetli bir sinerji yaratır. Ama bunları fikirlerimizi değiştirmekten ziyade onları *doğrulamak* için kullanıyoruz. En önemli tartışmalarımızda dizi seçimlerimizdeki kadar akılcı davranmıyoruz. Kimliğimizin köşe taşlarını beynimizin son nöronuna kadar savunuyoruz. Ve şimdi göreceğimiz gibi, en zeki ve bilgili olanlarımız dahi bu etkiden muaf değil.

* * *

“Devrim, tıpkı Satürn gibi, kendi çocuklarını yiyor.”⁵¹

51 Satürn, giriş kısmındaki yamyam Kronos’un Roma mitolojisindeki dengi.

Fransız Devrimi'ni takip eden *Terör* rejimini böyle özetlemiş Jacques Mallet du Pan. Önceleri “radikal solcu” sayılan birçok devrimcinin, sadece birkaç sene içinde, “fazla monarşi yanlısı” oldukları gerekçesiyle idam edildikleri gerçeküstü bir dönemi anlatıyordu.

Geçen yüzyılın başında da büyük bir devrim olmuştu. Tüm sınırsız sınırları aşmış evrenin uzak köşelerine kadar yayılan bir devrimdi bu ve birkaç sene içinde en ünlü çocuğunu yiyecekti. Devrimin ilk ayağı, başlarda pek kimseyi ikna etmeyen *özel görelilik* makalesiydi. Bu direnç, kısmen Einstein'ın fazla bilinmemesine, yani asgari bir *ethos* kuramamasına, kısmen de fikirlerinin “fazla devrimci” olmasına dayanıyordu. Herkesin kendine ait bir zaman akışının olması, öyle kolay kolay alışılacak bir fikir değildi. Ancak Eddington'ın 1919 Güneş tutulması gözlemleri sonucunda, yani ilk makalesinden tam 15 sene sonra gündeme oturabildi Einstein.

* * *

Fakat bu noktada ilginç bir şey oldu ve *ethosun* etkisi tersine döndü: Einstein *fazla* ünlü olmuş, hatta deha kavramının sembolü haline gelmişti. Yerçekimi ile elektromanyetizmayı aynı teorik şemsiye altında birleştirme çalışmaları (“Her Şeyin Teorisi”) sürekli başarısız olmasına rağmen gazeteler her adımını yeni bir devrim olarak tanıtıyorlardı. Fakat bu uğraş sonuçlanmayacaktı. Çünkü halk fark etmese de Einstein, zamanının gerisinde kalmıştı.

Tarihin cilvesine bakın ki sonunda Einstein'ı yiyen devrimin tohumlarını, görelilik fikrini yayımladığı sene bizzat kendisi atmış, yani Newton fiziğinin sonunu hazırlayan makaleyle kendi dünya görüşünün sonunu hazırlayacak olan makaleyi birkaç ay farkla yayımlamıştı. Toplamda dört önemli çalışma sığdırdığı o muhteşem 1905 yılının (*annus mirabilis*) en bilinen ürünü $e=mc^2$ olsa da, Einstein'a Nobel Ödülü kazandıran çalışması fotoelektrik etkisi hakkındaydı. Bu çalışma, *foton* kavramını geliştirerek kuantum fiziğine temel oluşturdu. Fakat zamanla bu teoriyi fazla devrimci bulacak, “Tanrı zar atmaz” diyerek hayatının sonuna kadar kendi çölünde kalmakta inat edecekti.

Bu örneği sadece Einstein'ın zekâsıyla oluşturduğu tezat yüzünden seçmedim. Fizik biliminin *logosa* ve onun da en saf hali olan matematiğe dayandığını farz ediyoruz, fakat gördüğünüz gibi bu tartışmalar da kişisel önyargılarla şekillenebiliyor.

Kişisel önyargılara ek olarak, çağın değerleri de etkili. Tesadüfe bakın ki o muhteşem 1905 senesinde Nobel Fizik Ödülü'nü kazanan Philipp Lenard, ileride güle oynaya Nazi Partisi'ne katılacak, Einstein'ın katkılarını "Yahudi Fiziği" diye aşağılayacak ve "Alman Fiziği" (*Deutsche Physik*) denen harekete öncülük edecekti.

Bir fikre ömürlerini yeterince adanmış insanların, karşı argümanların ışığını görür görmez aydınlanmalarını beklemek naiflik olur. Lenard gibi fanatikler zaten umutsuz vakalar ama işte, Einstein da o dönüşü yapamadı: Yeniyetme kuantum fizikçileriyle aynı dili konuştuğu için onların dediklerini anlıyor (*logos*), onların kabiliyetine ve dürüstlüğüne de güveniyordu (*ethos*). Ancak evrenin özünde rasgelelik yattığı fikrini duygusal açıdan bir türlü kabullenemiyordu (*pathos*). Böyle bir evren düşüncesi onun en temel değerleriyle çeliştiğinden ötürü, zekâsını, ününü ve kalan yıllarını alternatif açıklamalara adadı. 1955'te ölüm döşegindeyken dahi klasik yaklaşımından umudu kesmemiş ve son demlerini formüllerine bakarak geçirmiş.⁵²

* * *

Einstein'ı yutan kuantum devriminin önderi Max Planck'ın –ki kendisi Einstein'ın görelilik fikrine ilk destek verenlerdendi– ikna olma kapasitemiz hakkında şahane bir gözlemi vardır. Çoğu zaman, "Bilim, her cenazeye biraz daha ilerler," şeklinde kısaltılır ama aslı daha güzeldir:

"Yeni bir bilimsel gerçek, karşıtlarını ikna ederek ve ışığı görmelerini sağlayarak galip gelmez. Karşıtları en sonunda ölüp, yerlerini bu fikirlere aşına yeni bir nesle bıraktıkları için galip gelir."

52 *Einstein's Unfinished Symphony*, BBC Horizon.

Ne Zaman: Safsataların Geçmişi

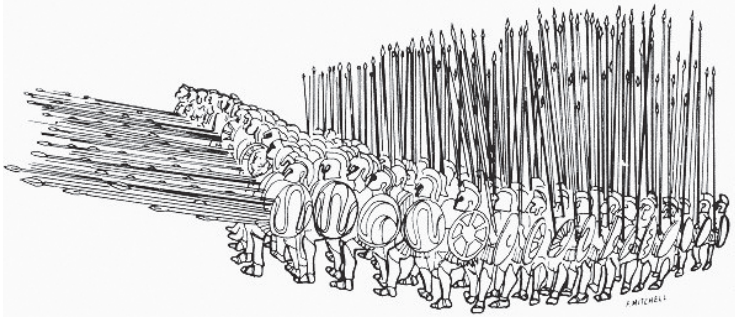
Her çağ ve her coğrafya, yeniliklere direnen, kendini kandıran, karşısındakini yanıltan, kalabalıkları ikna etmeye çalışan milyonlarla doluydu. Ancak bir şeyi yapmak ve yaptığının farkında olarak onu incelemek birbirinden apayrı şeylerdir. Sonuncusu daha üst bir farkındalık gerektiriyor ve ilginçtir, tüm bu kavramlar hakkındaki üst seviye farkındalığın izi tek bir şehre çıkıyor...

Atina'nın Taşı Toprağı Safsata

Sürekli Platon ve Aristoteles'ten bahsettiğimiz için Atina'nın tarihini bunlardan ibaret sanabilirsiniz ama aslında Platon'un doğumu, Atina'nın altın çağının sonuna denk gelir. Sparta'ya karşı girişmiş oldukları Peloponez Savaşı birkaç yıl içinde felakete sonuçlanacak, bir asır içinde de Büyük İskender tüm yarımadaya hâkim olarak bu bağımsız demokrasi deneyini fiilen bitirecekti. Yani sadece tek bir şehirden değil, o şehrin tarihinin de kısa bir döneminden bahsediyoruz. Peki konuştuğumuz bu kavramların temelleri neden Atina'da atıldı da İndus Vadisi'nde atılmadı? Niye Perikles'ten 2000 sene evvel Gize Piramidi gibi "çılgın" bir projeye kalkışacak kadar mühendislik ve bürokrasi becerisi olan Mısır'dan başlamıyoruz? Neden Çin'den bir *Devlet* (siyasi felsefe ve ütopya), bir *Retorik* (ikna ve safsata), bir *Organon* (mantık ve safsata) çıkmadı, çıktıysa da bize ulaşmadı? *Tüfek, Mikrop ve Çelik* kitabının zamanında bize aşlamış olduğu sonsuz özgüvenle, Yunan yarımadasının avantajları hakkında biraz spekülasyon yapabiliriz:

- Bağımsız şehir devletlerini mümkün kılan dağlık coğrafya.
- Ortak düşman Persler sayesinde gelişen vatandaşlık bilinci.
- Dönemin standart savaş taktiği olan *falanks*.⁵³

53 "Büyük Hoplit Anlatısı"na göre, falanksı oluşturan çiftçiler, bir orta sınıf yarattılar. Dayanışmaları o kadar somuttu ki kalkanları, yarısı soldaki askeri koruyacak şekilde tasarlanmıştı. Kagan ve Viggiano, *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece* (Princeton University Press, 2013).

Thermopylae Muharebesi'nde çektiğim bir falanks fotoğrafı.
#nofilter #300friends #eastvswest #ÜşüyoruzLeonidasReis

Yunan yarımadasına has şartları anladık ama oradaki bunca şehir devleti arasında Atina'yı özel kılan neydi? Sonuçta Korint daha zengindi, Thebai daha büyüktü, Siraküza daha görkemliydi. Demek ki asgari bir eşitlik anlayışı gerekli ama yeterli değildi.

Zaten bunun en büyük kanıtı, Atina'nın ezeli rakibi ve ideolojik zıddı olan Sparta'nın, askeri bir oligarşi olmasına rağmen birçok yönden daha eşitlikçi olmasıydı. Zengin fakir ayırt etmeksizin tüm erkekler aynı mesleği yapıyor (askerlik), uzun bir dönem aynı yerde yaşıyor (baraka), birbirlerine aynı şekilde hitap ediyorlardı. ("Hey adamım, şu lanet olası Atinalıları gördün mü ha?")

Bu eşitlik kısmen kadınları da kapsıyordu. Temel eğitimden geçiyor, mal mülk sahibi oluyor, aile işlerini idare edebiliyorlardı. Hatta Aristoteles bu yüzden Spartalı erkeklerle, "Sizi kadınlarınız yönetiyor," diye dalga geçer. Leonidas gibi bir kralın soyundan gelenlerin "erkeklikleriyle" dalga geçmesi yeterince komik değilmiş gibi, hızını alamayıp Sparta'nın çöküşünü de kadınların söz ve mülk hakkı olmasına bağlamış.

Sparta'da bugün Türkiye'nin halen içselleştiremediği **kuvvetler ayrılığı** ilkesi de oturmuştu: Tek bir kral yerine ayrı soylardan gelen iki kral birbirini dengeliyordu. Bunları ayrı bir konsül ve bir ihtiyar heyeti denetliyor, onları da bir halk meclisi seçiyordu.

Tüm bunlara karşın Sparta'da **bireysel özgürlük** eksikti. Kölelikten bahsetmiyorum, o zaten çağın sabiti. Ama her şey devletin bekasına yönelik olduğundan, “özgür” bir Sparta vatandaşının doğumundan ölümüne kadar ne yapacağı belliydi. “Askerlikten bıktım, sanata yeteneğim var, ressam olayım,” diyemezdi. Sokrates, Sparta rejimini övebilirken bir Spartalının Atina'yı övmesi düşünülemezdi. Spartalılar tartışmadan o kadar tiksiniyorlardı ki bir öğrencinin cevabı fazla uzarsa öğretmeni onun parmağını ısırırdı.⁵⁴

Benzer bir yaklaşım her kademede vardı: Komşu bir devlet ile anlaşmazlığa düştüklerinde pazarlık yapmaya çalışan elçilerin sözlerini keserler: “Ya daha gurursuz olmalısınız ya da daha güçlü.”⁵⁵

“Kısa ve öz söz” manasına gelen *laconic* kelimesinin kökünün Spartalıların vatanı olan Lakonia olması sürpriz değil yani. Bunun bedeli, sayısız kanlı parmak ve üzgün elçi ile ödenmiş.

Şimdi bir düşünün, Platon nüans dolu diyaloglarını böyle bir kültürde yazabilir miydi? Aristophanes savaş karşıtı oyunlarını burada sahneleyebilir miydi? Hem de savaşın ortasında, yani izleyicilerden kim bilir kaçının oğlu yakalanıp köle yapılmışken?

* * *

Atina'nın farkı, hem görece eşitlikçi hem özgürlükçü hem de çoğulcu olmasıydı. Tıpkı Abbasi Dönemi Bağdat'ı, Rönesans Floransa'sı, 20.yüzyıl New York'u gibi, ipini koparanın geldiği ve birbirinden ilham alarak yeni şeyler yaratabildiği bir yerd. Dönemin insanları da bu ayrıcalığın farkındalardı. Sparta'ya karşı verilen savaşın ilk senesinde düzenlenen toplu cenaze töreninde söz alan Perikles, her zamanki kahramanlık klişeleri yerine epik bir Hans Zimmer müziği açtırmış ve Atinalılara ne için savaşıklarını hatırlatmış. Thucydides'in *Peloponez Savaşı Tarihi* eserinde aktardığı bu konuşma, ölümlerden ziyade şehrin demokrasisine, liyakat düzenine ve kozmopolit kültürüne bir övgüdür.

54 P. Cartledge, *Spartan Reflections* (Berkeley: University of California Press, 2001), s. 85.

55 Plutarkhos, *Apophthegmata Laconica*.

Büyük İskender'in babası II. Philippos, birçok şehir devletini ele geçirdikten sonra, Spartalılara, "Dost olarak mı geleyim, düşman olarak mı?" diye imalı bir mesaj gönderir. Cevap tek kelimedir: "Hiçbiri."

Sinirlenen kral, ikinci mesajında tehditler savurur: "Eğer ordumu oraya getirirsem tarlaları yok eder, insanları katleder, şehirleri de yerle bir ederim."

Cevap gecikmez: "Eğer."

Neyse ki o "eğer" hiç yaşanmadı, Philippos Sparta'ya hiç ilişmedi, "Bu man-yaklarla uğraşılmaz," diyerek yoluna devam etti.

Yumurta-Tavuk-Demokrasi İlişkisi

Atina demokrasisi, her biri tartışma ve hitabet merkezli üç temel kurum üzerine inşa edilmişti:

- Tüm vatandaşlardan oluşan halk meclisi (*ekklesia*)
- On kabilenin temsilcilerinin oluşturduğu 500 konsülü (*boule*)
- Sivil mahkemeler (*dikasteria*)

Tabii "vatandaş" terimi, yakın zamanlara kadar her yerde olduğu gibi sadece özgür erkekleri içerir. O dönemde 250-300 bin nüfusa sahip Atina'da yaklaşık 30-60 bin vatandaş yaşıyordu. Alt tarafı bir stadyum dolusu insan. Nüfusun kalanı kadın, çocuk, köle veya göçmenlerden oluşuyordu.⁵⁶ İşin aslı, özgür vatandaşlar da eşit değildiler. Solon döneminde halk dört gelir grubuna ayrılmış ve en büyük grup olan "mülksüzler", birçok kamu görevinden men edilmişlerdi. Halk meclisinde oy hakları vardı ama meclisin gündemini belirleyen *Boule* tamamen mülk sahiplerinden oluşuyordu.

Halk meclisi, bu kısıtlamalara karşın doğrudan demokrasinin klasik sembolüydü. Hiçbir temsilci olmaksızın vatandaşlar tarafından işletiliyordu. Yani bizim yaptığımız gibi 3-4 senede bir oflaya

56 J. Thorley, *Athenian Democracy* (Londra: New York Routledge, 2001), s74.

pufflaya sandığa gidip “vatandaşlık görevlerini icra etmek” yerine haftada bir toplanıp her türlü konuyu tartışıyorlardı: Savaş ilanları, ticaret anlaşmaları, Atina üstünde oynanan büyük oyunlar, Peloponez’de yeniden dağıtılan kartlar... Rakı masasında yaptığımız muhabbetleri TBMM’de bizzat yapabildiğinizi düşünsenize!

Her vatandaşın her toplantıya katılma ve konuşma hakkı vardı. Tabii binlerce kişinin Sokratik yöntemle uzlaşması mümkün olmadığı için kalabalıklara seslenmek ayrı bir sanattı.

Sokrates’in idamından bahsederken görmüştük, Atina’da adalet de doğrudandı. Davalı ve davacı tek başlarına çıkar, piyango ile seçilen yüzlerce kişilik jüri önünde üç saat boyunca konuşur, ardından oylama yapılır ve çoğu zaman gün batmadan hüküm verilir.⁵⁷

* * *

Adaleti bir hitabet ve popülerite yarışmasına dönüştürmenin zararları bariz olmasına rağmen, bu alanda ilerledik mi geriledik mi, emin değilim. Zira biz adaleti profesyonelleştirdik. Tıpkı profesyonel orduların uzaktaki savaşları halklarına hissettirmemeleri gibi, biz de adaleti hissetmiyor, onu yaşamıyor, sadece uzaklarda bir yerlerde tecelli ettiğini umuyoruz.

Oysa bir Atinalı için adalet soyut bir kavram değil; bir **toplu akıl yürütme**, empati kurma ve evet, safсата yapma eylemiydi. Daha çürük bir sistemde insanlar çareyi kaba kuvvette bulacakken, burada düzgün konuşabilmek ve argüman üretmek geçer akçeydi. Dolayısıyla, Atinalıların demokratik bir hukuk devleti kurmasının nedeni genetik piyango sonucu herkesten iyi akıl yürütebilmeleri değildi. Bilakis, kuvvetler ayrılığına dayanan bir hukuk devleti kurabildikleri için akıl yürütme sanatında bu kadar ileri gitmişlerdi.

⁵⁷ Aristophanes’e göre, oturumun geçerli olması için gereken 6000 kişi bulunamadığında, bir muhafız ekibi, merkezdeki agoraya boydan boya bir ip geriyor ve milleti meclise doğru sürüyordu. İpin üstündeki kırmızı boya ile işaretlenenler, oturuma katılmazlarsa ceza alıyorlardı. İşin ilginç kısmı muhafızların köle olmaları. Yani bir grup köle, özgür vatandaşları bir koyun sürüsü gibi güdüyor ki gidip demokratik haklarını kullansınlar.

Mantık ve Safsata İlişkisi

“Mantık sizi A noktasından B noktasına götürür.
Halay ise her yere.”

—Mahmut Tuncer

Sofistlerin yanıltıcı argümanlar kullanarak para kazandıklarını biliyoruz. Fakat mızımızlanmak yerine oturup bu oyunun kurallarını koymaya çalışan ilk insan –şaşırmış gibi yapın– Aristoteles idi. İlk safsata kataloğu olan *Sofistçe Çürütmeler*, öncelikle çıkarım, çürütme, kanıtlama, sonuç, öncül gibi kavramlardan bahseder, sonra her iddiayı iki parçaya ayırır: varsayımlar ve sonuç. Sonra da bu iki parça arasında sıkça kurulan on üç çeşit yanıltıcı bağlantı incelenir.

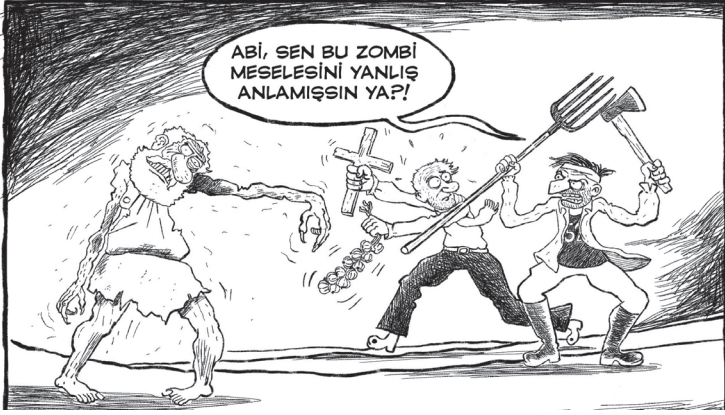
Aslında Aristoteles’in bu isimde bir kitabı yok. Yazılarını köpeği yemiş olduğu için bize sadece *Lyceum* adındaki okulunda kullandığı notları ulaştırmış. “Lise” kelimesinin kökü bu okuldan gelse de onu bir düşünce kuruluşu olarak görmek daha uygun olur. Sonradan bu kuruluşun başına geçenler, Aristoteles’in notlarını derlemişler ve önemli bir kararla *Sofistçe Çürütmeler*’i mantık hakkındaki 6 parçalık *Organon* koleksiyonunun bir parçası yapmışlar.

Ne yazık ki bu ilişkilendirme 20. yüzyıla kadar sabit kaldı. Bugün halen safsatalar için “mantık hatası” / “logical fallacy” kalıplarını kullanmamız tesadüfi değil. Oysa Aristoteles’in incelediği safsataların yarısı mantıkla değil, dilin kullanımıyla alakalıydı. Kim bilir, eğer bir başka koleksiyon olan *Retorik*’in bir parçası olarak derlenselerdi bu konunun safi mantıktan ziyade iletişim ve psikoloji ile alakalı olduğu daha önce anlaşılacaktı.⁵⁸ Mantık ile akıl yürütmenin böylesine özdeşleştiği bir anlayışın, kesinlik sağlayan düşünce biçimlerini yüceltmesi kaçınılmazdı:

Tüm insanlar ölümlüdür,
Sokrates bir insandır,
Öyleyse Sokrates de ölümlüdür.

58 *Organon*’un Orta Çağ’daki Arapça tercümelerine “Retorik” ve “Poetik” de ekleniyordu. Zira Retorik’in ikinci kısmında da bazı safsatalar incelenir.

Bu çıkarımı daha önce duymuşsunuzdur. Kaç bin sene oldu, o Sokrates bir türlü huzura kavuşamadı. Zombi Sokrates'in bu denli popüler olmasının sebebi kesinliğinde yatıyor: Bazı genel kuralardan başlayarak (*tüm insanlar ölümlüdür*), yani "tüm"den gelecek, garanti sonuçlara varmak mümkün. Günlük hayatta iddialarımızı "muhtemelen", "büyük ihtimalle" gibi kelimelerle terbiye etmemiz gerekirken bu düşünce akışı bize %100 emin olma lüksü sağlıyor.

Her çıkarım, bir öncekini takip ederek sağlam bir zincir oluşturuyordu. İlk halka da genelde doğru olduğunu şıp diye anlayabildiğimiz bir şeydi. Bu varsayımlara matematikte *aksiyom*, retorikte ise *öncül* deniyor. Eukleides, hâlâ kullandığımız geometrinin temellerini birkaç basit varsayımdan yola çıkarak inşa etmeye girişmişti.

Peki tündengelim bu kadar yaygın ve eskiyse *Organon*'un getirdiği yenilik neydi? Her şeyden önce, **tasım** (*sylogism*) denen ve örneğimizdeki gibi "iki öncül + bir sonuç"tan oluşan kalıbı tanıtır. Bunları, düşünce akışlarının damıtılmış hali olarak düşünebiliriz.

Aristoteles, Sokrates'in ölümsüz olup olmamasını, yani sonucun doğruluğunu umursamıyordu. Zaten sıkça kendisine atfedilen bu örnek de ölümünden beş asır sonra tedavüle girmiştir. O, mantıksal çıkarımların mantığıyla ilgileniyordu. Bu yüzden daha önce kimsenin yapmadığı bir şey yaptı ve içeriği tamamen boş verip değişkenler kullandı:

Tüm a'lar b'dir,
 X bir a'dır,
 Öyleyse X de b'dir.

Bu çıkarım, baştaki örnekle tıpatıp aynı biçime sahip. İçerik yerine salt biçime (*form*) odaklanan biçimsel mantık (*formal logic*), Aristoteles'in başlattığı araştırma alanından biridir. Terimler yerine Stoacıların yaptığı gibi önermeler de kullanabiliriz:

Eğer bu kitabı okuyorsanız kendinizi geliştirmek istiyorsunuzdur.
 Bu kitabı okuyorsunuz.
 Öyleyse kendinizi geliştirmek istiyorsunuz.

Yüksek entelcede *modus ponens* olarak bilinen bu yapıdaki her satır bir önermedir, yani doğru veya yanlış değeri alan ifadelerdir. Örneğin, şu anda bu kitabı okuyor olduğunuz ya doğrudur ya da yanlıştır. Öte yandan “Keşke herkes bu kitabı alıp okusa da Karayiplerde mütevazı bir adacık satın alsam” ifadesi bir önerme olmaz.

* * *

Tarihin sürekli ileri giden bir ok gibi davranmadığını kanıtlarcasına, birçok benzer inceleme zamanla unutuldu. O kadar ki, 12. yüzyıla kadar Batı dünyasının *Organon*'un büyük kısmının varlığından haberi yoktu. En gereksiz fotoğrafların dahi sonsuz tane kopyasının olduğu bir dünyanın insanları olarak koskoca Aristoteles'in tedavülden kalkması bize gerçekdışı geliyor.

Tabii, nasıl ki biz Harf Devrimi yüzünden bir gecede cahil kalmadık, Avrupa da Yunan birikimini bir gecede unutmadı. Atina'nın altın çağını bitirdiğini söylediğimiz Büyük İskender, bizzat Aristoteles tarafından eğitilmişti. Seferleriyle sadece askerlerini değil, bu eğitimini de Doğu'ya taşıdı. Roma'nın yükselişi de Yunan kültürünün sonu olmadı. İmparatorluğun lejyonları Akdeniz çevresine hükmederken soyluları da Yunanların mitolojisini devşirdi, edebiyatını öğrendi ve felsefesini benimsedi. Tıpkı Türk sultanların Farsça ve Arapça şiir yazmaları gibi, bu elitler de klasik metinleri asıllarından okuyarak eğitiliyorlardı. Örneğin Stoacı imparator

Marcus Aurelius, *Meditasyonlar*'ı Yunanca kaleme almıştı. Bunu yayımlamayı planlamamış; kendine not olarak o şekilde yazmıştı.

Zengin ve kültürlü bir Romalının sahip olabileceği en büyük hazine, bir sandık dolusu altın değil, Yunan bir köleydi. Bu köleler genelde ailenin doktoru veya özel öğretmeni oluyor, görece rahat yaşıyor, davetlerde de sanki orijinal birer Monet eseriymiş gibi konuklara takdim edilip onlarla felsefi muhabbetlere dalıyorlardı.⁵⁹ Tamamen kontrolünüzde olan bir şeye karşı hayranlık ve hatta eziklik duymak nasıl bir histir acaba?

* * *

Velhasıl, bu dünya Süleyman'a ve İskender'e kalmadığı gibi, Caesar'a da kalmadı ve Roma çöktü. Öyle lap diye çökmedi tabii; "German istilası" denen şey, bir savaştan ziyade demografik bir değişim olduğu için her şey ağır çekimdi. İmparatorluğun batı yarısında Yunancanın kullanımı her sene biraz daha azaldı, villalarda yayılıp şarap eşliğinde klasik metinleri tartışmak her sene biraz daha ulaşılmaz bir lüks oldu. Boethius 6. yüzyılın başlarında nice Yunan klasiğini nihayet Latinceye çevirdiğinde, bunları kendisi dışında başka kimse okumayacaktı. Külliyyatının dolaşıma girebilen kısmı da aşağı yukarı 600 sene boyunca Avrupa'daki seküler eğitimin temelini oluşturacaktı... Ta ki Venedikli James'e kadar.

James, İstanbul'da, *Organon*'un "kayıp" kısımlarına rastlamıştı. Aslında hiçbir şey kayıp değildi tabii, eski imparatorluğun Yunanca konuşan yarısında Antikitenin mirası ayakta idi. Bunların Latinceye çevrilmesiyle yaklaşık 100 sene sürecek bir "tekrar keşif" dönemi başladı. Haçlı Seferleri de bu süreci epey hızlandırmış. Dördüncü defa "bir gece ansızın 82 Halep, 83 Bağdat, 84 Kudüs" diye yola çıkan Haçlılar, bu sefer daha köprüyü geçmeden niyeti bozup Hristiyan dünyasının en önemli merkezini yağmalayınca birçok klasiğin ve uzmanın Batı'ya taşınmasını sağladılar.

59 Garland, *The Other Side of History: Daily Life in the Ancient World* (Chantilly, VA: Teaching Co, 2012).

Bu hızlandırılmış tekrar keşif dönemi sonucu, mantık külliyyatı ikiye ayrıldı: 12. yy öncesi birikim, “Eski Mantık” (*Logica Vetus*), yeni külliyyat ise –evet bildiniz– “Yeni Mantık” (*Logica Nova*) olarak isimlendirildi. Yeni Mantık’ın en ilginç özelliği, önemli bir kısmının eski Yunancadan değil Arapçadan çevrilmiş olmasıydı...

İslam Dünyası ve Karanlık Çağlar

Antik Yunan mirasını Müslümanların korumuş olması, sıkça duyduğumuz bir iddia. Alt metni görmek kolay: “Batı şimdi üstün gözüküyor ama biz olmasaydık karanlık çağlardan çıkamazlardı.”

Eminim ki o İslam düşünürleri bugün yaşasalardı tam da bu iddiaları yapanlarca “Batı yalakalığı” ve “monşerlik”le suçlanırlardı. Farabî’ye bakın: Orta Asya’da doğmuş, Bağdat’a taşınmış, Mısır’daki Helenistik İskenderiye okulundan etkilenmiş. Türk ve İranlı, her halükârda Arapça yazmış. Kahramanları Yunan, bazı hocaları Süryani, en önemli öğrencilerinden birisi de Kurtubalı bir Yahudi.⁶⁰ Şimdi Allah aşkına, bu adam bugün yaşasa Ülkü Ocakları’na mı yazılırdı? Onu üreten İslam medeniyeti ile bizim tecrübe ettiğimiz Türk-İslam sentezi arasında dağlar kadar fark var.

60 Ortaçağın en etkin Yahudi düşünürü İbn Meymun, mantık hakkındaki eseri *Makale Fi Sinâ'ati'l-mantıkî* Arapça yazmıştı.

Peki Müslüman düşünürler tam olarak ne inşa etmişler Aristoteles'in üstüne? Ağanın pokunun üstüne pok yapmışlar mı?

İslam dünyasının, Yunanların retorik ve mantık birikimiyle tanışması 800'lü yılları buluyor. Tanıştıktan sonra da bin seneyi aşan bu farkın sindirilmesi ve orijinal yorumların eklenmesi için epey bir süre gerekmiş. Örneğin, Aristoteles'in külliyyatını Batı'ya tanıttığı için kısaca "Yorumcu" olarak bilinen Endülüslü İbn Rüşd, Venedikli James'in İstanbul'da çeviri yaptığı yıllarda yaşamıştı (1126-1198). Doğu'nun en büyük Aristo otoritesi olan İbn Sina hepi topu bir asır öncesinde, Batı'da Hristiyanlık ile antik felsefeleri birleştiren Thomas Aquinas ise bir asır sonrasında yaşamıştı.

Yani bu farklı coğrafyaların (Endülüs, İtalya, İran) Aristoteles'i özümsemeleri, epey geç bir dönemde ve neredeyse paralel biçimde gerçekleşmiş. Yoksa Hristiyan Avrupa karanlık çağlarda debelenirken, diğerleri asırlar boyunca bu konularda üretim yapmış değil. Zaten aradaki fark o kadar büyük olsaydı Avrupa'nın sonraları bu konularda fark atmasını açıklamak da imkânsız olurdu.

* * *

Elbette İslam dünyası yekpare değil, değişik düşünce okulları içeriyor. Bizim için en ilginç olanı, el-Kindi ile başlayıp 12. yüzyılda İbn Rüşd'e kadar uzanan Aristotelesçi gelenek. "Aristotelesçi" diyorum ama kast ettiğim şey **Yeni Platonculuk** (*Neoplatonizm*). Arap felsefesinin babası sayılan el-Kindi, eskilerin çoktanrıçılığını İslam ile bağdaştıramayacağından, Yeni Platonculuktaki birlik anlayışına ve gizemciliğe odaklanmış, tasavvuf ile bağ kurmuş. Bu çabasını mümkün kılan gelişme de Mısır'ın İslamlaşması ve İskenderiye kaynaklı Yeni Platoncu birikimin Arapçaya çevrilmesiydi.

İşte bu süreçte, gizemcilikle hiç alakası olmayan *Organon* gibi eserler, Yeni Platoncuların temel eğitimini oluşturmaları sebebiyle İslami düşünürlere ulaşıyorlar. Yani bir bakıma tasavvuf Yeni Platonculuk için, o da Aristoteles'in fikirleri için birer truva atı oluyor. Kısa bir süre sonra da Aristoteles, İlk Öğretmen (*muallim-i evvel*) sıfatını kazanacak kadar yüceliyor.

Tabii el-Kindi'nin asıl amacı tek bir kişinin felsefesini savunmaktan ziyade felsefenin kendisini savunmaktı. Akıl yoluyla doğruya ulaşma çabasının İslami teoloji ile uyumlu olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Bu tartışmanın özünde şu soru bulunuyor:

“Mantık, sadece belli konularda işe yarayan bir enstrüman mıdır, yoksa kendi kuralları olan ve din dahil her konudaki düşüncenin altyapısını oluşturacak bir bilim midir?”

Eğer ikincisi doğruysa Aristoteles mantığını bilen uzmanlar, dini metinleri de bu mercekten inceleyip yorumlayabilirlerdi. Diğer düşünce okulları, etkinliklerini zayıflatacak bu ihtimale pek hoş bakmadılar. Mantığın temel bir bilim olarak görülmesine karşı çıkıp felsefe içindeki etkisini sınırlamaya çalıştılar. Ve sonunda karışlarında “İkinci Öğretmen”i buldular...

Muallim-i Sani'nin Bilgelik Dağına Tırmanışı

Farabi (872-950), hayatını Aristoteles'in fikirlerini açıklamaya adanmış için “İkinci Öğretmen” lakabını almış. Aslında on parmağında on marifet olan bir bilgeydi ama eserlerinin çoğu kayboldu. Neyse ki *Organon* üstüne yazdığı yüzlerce sayfa yorum bize ulaşabilmiş. Üstelik bu *Organon* özeldi, çünkü *Retorik* ve *Poetik* eserlerini de içeriyordu. Yeni Platoncuların eğitiminde standart olan bu genişletmeyi, Farabi içselleştirmişti. Kullandığı **zirve analojisi**, en rahat anlaşılın Aristoteles yorumlarından biridir:

1. Düzlükteyken sadece adı konmamış kavramlara sahibiz.
2. Tırmanışa dil ile başlarız, yani kavramları isimlendirerek.
3. Dil geliştikçe, kavramlar hakkındaki kavramlara da isimler koyar (“kategoriler”, “zıtlık”), daha *meta* düşünürüz.
4. Düşüncelerimizi geliştirmek için tasımlar kullanılır. İlk bilimsel mantık incelemesi, geçerli tasımlar üstünedir.
5. Nihayet zirveye vardık. Burada mantığımızı, kesin ispatı için kullanırız. İspat için gereken iki şey var: Kusursuz tasımlar ve kusursuz öncüller. Dolayısıyla varılan sonuçlar da kesin doğrudur, yani tasım sağlamdır.⁶¹

61 *Posterior Analytics*. Mantığın zirvesi olarak görülen bu kısım, Venedikli James'e kadar Batı'da yoktu. Dikkat edin, bu yolla edinilen saf bilgilerle, Aristo ve Farabi “bilim” diyorlar. Bizim içinse bilim, kesin bilgi üretmez.

6. Zirvenin diğerk tarafından inişge geçiyoruz. İlk durak diyalektik. Farabi'nin yorumuna göre, düzgün düşünmesini bilen düzgün insanların birbirlerini çürütme çabasındır bu.
7. Bir alt katta kalitesiz çürütmeler (*Sofistçe Çürütmeler*) var. Bu savların biçimi bozuktur.

Klasik *Organon* burada bitiyordu. Ama Farabi inişge devam eder:

8. Önceki basamaklar tasım formatını temel alıyorlardı. Yani ispat, diyalektik ve sofistlik aynı grameri kullanıyorlardı; aralarında sadece nitelik farkı vardı. Oysa retorik bu formüle uymaz. Sonraları Farabi'yi yorumlayacak olan İbn Rüşd'e göre filozofların normal yöntemi ispat, kalabalıklara hitap eden *Kuran*'inki ise retoriktir.
9. İspatın kesinliğine en uzak olan basamak şiidir (*poetika*). Şiirin amacı ne ispat ne tartışma kazanmak ne yanıltmak ne de iknadır. Şiirin amacı, insanı alternatif bir ruh haline sokmaktır. Farabi'ye göre özellikle cemaat açısından kullanışlı bir tekniktir, çünkü o ruh haline girenler, basit bir retorik itirmeyle birlikte eyleme geçmeye daha müsaittirler.

Bilginin zirvesine çıkan Farabi neden orada kalmamış da aşağı inmeye devam etmiş? Neden Zeus'un at arabasının peşine takılmamış da siyah atıyla birlikte bulutların altına düşmüş? Çünkü kesin ispat yeteneğimizi kullanabileceğimiz fırsatlar sınırlıdır. Farabi'ye göre gerçek bilge, sübjektif konular için diyalektiği bilmeli, sofistlerin tuzaklarını tanımalı, hitabet yeteneğiyle derdini halka anlatabilmeli ve şiir gibi sanatlar aracılığıyla insanlara sözün ötesinde de erişebilmelidir.

Farabi'nin bu yorumları açıklayıcı olduysa İbn Sina'nınkiler iyice genişletici olacak ve ciddi çatışmalara neden olacaktı...

“Sayın Gazzali, Neden Nedensellik?”

İsminin aksine tıp ile alakası olmayan *Şifa Kitabı* (1027), İslam dünyasının mantık hakkındaki bir numaralı referans kaynağıydı. Buna rağmen İbn Sina'nın Batı'ya doğrudan etkisi, trajik biçimde sınırlı kaldı. Ama bizim için daha önemlisi, kendisine Doğu'dan gelen eleştiriler olacak. İslam felsefesindeki Yunan etkisinden hiç hazzetmeyen Gazzali'den bahsediyorum tabii ki.

Gazzali'de Aristoteles'in fotoğrafı olsaydı, sırf onu bir hedef tahtası olarak kullanabilmek için felsefeyi bırakıp okçu olacağından şüphem yok. *Filozofların Tutarsızlıkları* eserinde İbn Sina'yı ve öğretmeni Farabi'yi açık açık dinsizlikle suçlamış. Getirdiği yirmi ayrı suçlamanın en ciddilerinden biri, mahşer günü bedenlerin değil sadece ruhların dirileceği inancına yönelikti. Yani ona göre İbn Sina, zombilere inanmadığı için dinden çıkmıştı.

Tâ İspanyalardan bu kavgaya karışan İbn Rüşd ise *Tutarsızlığın Tutarsızlığı* eserinde Gazzali'ye çatmakla kalmaz, genel olarak kelmacıları dini ayağa düşürmekle, İbn Sina çizgisini de hakiki Aristotelesçiliği sulandırmakla suçlar. Kendi dahil herkese ve her şeye karşı olan İbn Rüşd, Çarşı grubunun onursal kurucusudur.

* * *

Gazzali, İslam dünyasının bilimsel anlamda geri kalmasının baş sorumlusu olarak gösterilir genelde. Bunun bir sebebi, itikadi mezhebidir: Farabi gibi Yunan ekolünden gelme filozofların veya Mutezile mensuplarının aksine esasen nakilcidir. Yani ayetler, hadisler ve sünnet akılla çelişirse, akıldan şüphe eder. (Ayetler var ayetler!)

Bir şey kötü olduğu için *Kuran* tarafından yasaklanmaz, *Kuran* tarafından yasaklandığı için kötüdür. Senin görevin Jim, tabii kabul edersen, buna akli bir sebep bulmak, bulamazsan da “vardır bir hikmeti” deyip geçmektir.

Bu yeni veya uç bir konum değildi. Mantık üzerine kitaplar yazan, filozoflarla tartışmalara giren Gazzali'nin aksine, bu konularda akıl yürütmeyi bile günah bulan mezhepler vardı. Özetle:

Gazzali: “*Kuran*’dan yola çıkıp Allah’a dair 100 kanıt buldum.”
 Mutezile: “100 ayrı kanıttan yola çıkıp Allah’ı buldum.”
 Selefi: “Demek ki 100 defa şüphe etmişsiniz kâfirler!”

Gazzali’ye getirilen daha özel eleştirisi ise *Filozofların Tutarsızlıkları*’nda belirttiği **nedensellik** anlayışı üzerinedir. Ona göre, birbirine sebep olmuş gibi gözükken olayların arasında sadece birliktelik ilişkisi vardır (*irtibat*), nedensellik (*sebebiyye*) ilişkisi yoktur.

Bir pamuğu ateşe yaklaştırırsanız pamuğu yakan şey ateştir, değil mi? Değil, otur, sıfır. Pamuğu yakan Allah’tır. Ateş, pamuk ve yanma üçlüsünü hep bir arada ve sırayla gözlemlediğimiz için aralarında bir sebep-sonuç ilişkisi varmış gibi düşünüyoruz ama gözlemlediğimiz tek şey Allah’ın hareketleri. O zaman bariz soru şu olacak: Her şey Allah’ın eylemiyse ne diye deney ve gözlem yapalım, ne diye hipotezler öne sürelim, ne diye tahmin gücü olan modeller üretelim?

Bilimsel metodun İslam dünyasında gelişmemesi kadar karmaşık bir olay için tek bir kişiyi sorumlu tutmak pek gerçekçi değil. Örneğin, bilimsel metodun babalarından Biruni’nin de bir Eşari olması yahut İslami astronominin altın çağının Gazzali’den sonra yaşanması bu teoriyi zayıflatıyor.⁶² Zaten Gazzali’nin kendisi de deneyin yararını yadsımaz, sadece evrenin özünde böyle bir ilişki olmadığını söyler. Hatta pratikte, “Ortamlarda nedensellik varmış gibi davranın, kim bilecek,” der. Yüzyıllar sonra David Hume da “Allah”lı kısımları çıkarıp hemen hemen aynı şeyleri söyleyecekti.

* * *

Aslen hangi dâhinin neyi önce söylemiş olduğu pek önemli değil. Öyle olsaydı Çin’de ve Hindistan’da bağımsız biçimde gelişen mantık çalışmalarından da bahsetmemiz gerekirdi. Yahut zihinsel süreçlerimize odaklanmayı, her dinden daha çok tembihleyen Budizm’i öğrenmemiz gerekirdi. Ancak bizim rotamız Avrupa-merkezci ilerlemek zorunda, çünkü yolun sonu da oraya çıkıyor.

62 G. Saliba, *Islamic Science and Making of the European Renaissance* (Cambridge, Mass: MIT Press, 2007).

İslam dünyasındaki rota ise ne yazık ki çıkmaz sokaklara sapıyor. Terim mantığının ötesine geçilememiş, İbn Heysem ve Biruni gibi deneycilere rağmen bilimsel metot oturmamış, *Sofistçe Çürütmelerden* daha kapsamlı yeni bir safsata koleksiyonu oluşmamış.

Zaten Doğu'dan geri devralınan bu miras, bizim ideologların söylediği kadar zenginleştirilmiş olsaydı, Batı felsefesinde bir sıçrama yaşanırdu. Oysa Aristoteles aşılamadı. Sadece Hristiyanlık ile harmanlandı ve yarım milenyum daha otorite olarak kaldı. Immanuel Kant'ın mantık derslerine girişi, bu muhafazakârlığı bir yansıması: "Alanımızın içeriği Aristo'dan beri pek değişmedi, doğası gereği değişemez de. Yakın zamanda ünlü bir mantıkçının çıkmaması olmasa tesadüf değil. Bu alanda yeni bir icada ihtiyacımız yok."⁶³

Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi* adlı eserinde, Aristoteles isminin ağırlığının asırlarca birçok alanı tıkadığından yakınıyordu. Safsataların babasının, otoriteye ve eskilere fazla rağbet etme safsatasına en önemli örneği oluşturması ne büyük ironi! Neyse ki 1600'lere geldiğimizde tempo artacak ve iki isim öne çıkacak...

Descartes: Düşüne Taşına Bilimsel Metot

Bazı önkabulleri doğrudan bildiğimizi söylemiştik. Bazılarını ise gözlem sonucu oluştururuz. Örneğin, 100 tane beyaz kuğu gözlemledikten sonra tümevarımla "tüm kuğular beyazdır" sonucuna varır ve bu sonucu, daha sonraki çıkarımlarımıza yediririz:

Tüm kuğular beyazdır.

Önümdeki hayvan siyah renkli.

Öyleyse önümdeki hayvan bir kuğu değil.

Ama ya önümdeki hayvan hakikaten de bir kuğuydu? İşin aslı, "tümevarım" kelimesi biraz yanıltıcı. Özel örneklerden genele gitmeyi ima ediyor. Fakat "kesin-olası" düzlemini kullanmak daha yararlı. Tümdengelim **kesinlik** vaat eder, tümevarım ise **olasılık**.

63 I. Kant, *Logik*, çev. Hartman ve Schwarz (New York: Dover, 1988), s23-24

Tüm kuğular muhtemelen beyazdır. (tümevarım ile ulaşılan öncül)
 Önumdeki hayvan kesin siyah. (doğrudan tecrübe ile ulaşılan öncül)
 Önumdeki hayvan da muhtemelen bir kuğu değil. (olası sonuç)

Fakat eski bir Yunan, kusursuz bir deneyci olsaydı bile çıkarımlarına bu ayarı çekemezdi, çünkü siyah kuğuların vatanı olan o uzak kıtaya adım atacak ilk Avrupalıya daha 2000 sene vardı. İşin aslı biz, dev bir yapbozun sadece bir köşesini görüyor ve resmin kalanını tahmin etmeye çalışıyoruz. Kaldı ki en zor yapbozun dahi köşelerini belirlemek mümkünken bizim böyle bir lüksümüz yok; resmin kalanı var mı yok mu bilmiyoruz. Tıpkı Avustralya'nın varlığını bilmeyen ve bunu bilmediğini dahi bilmeyen atalarımız gibi.

Modern anlamıyla bilimsel metodun iki kurucusundan biri olan Descartes, bu cehaletle baş etmek için radikal bir şey dener ve bildiğini sandığı her şeyi unuttur. Ne malum her şeye gücü yeten şeytani bir varlık tarafından kandırılmadığı? Kısacası Descartes, âdeta *Matrix*'te olduğunu farz eder ve sonradan sayısız sarhoş muhabbetine meze olacak o soruyu sorar: "Ya bir simülasyondaysak?"

Bu şartlar altında duyulara ve o duyularla yaptığımız gözlemlere, dolayısıyla tümevarımlara güvenemeyiz. Öyleyse hiçbir zaman sarsılmayacak en temel öncül nedir?

Düşünüyorum.

Düşünmek için var olmak gerek.

Öyleyse varım.

Felsefe tarihinin en meşhur çıkarımı, Descartes için sadece başlangıçtır. Buradan hareketle Tanrı'nın varlığına ve gerçekliğine doğasına uzanan bir dizi çıkarım yoluyla tüm bilgi dağarcığını yeniden inşa etmeye girişir.⁶⁴ Bu projesini, modern mantık bilgimizle inceleyince eksikliklerini görmek kolay ("aksiyom" sandığı şeyler, fark etmediği başka önkabulleri gerektiriyordu). Ama 400 sene önce doğmuş bu insanın ne yapmaya çalıştığını bir düşünün: İnsanın kusurlarından bağımsız çıkarımlarla yeni mutlak doğrular inşa etmek! Benim önümüzdeki sene için planımsa İspanyolcada ikinci kura geçebilmek ki muhtemelen beceremeyeceğim.

* * *

Bir matematikçi, çalışmalarında gördüğü soyut kesinliği ve ispat yöntemini, hayatın tamamına uygulamak istedi ve böylece **akılcılık** denen akım doğdu. Ancak geçmiş nesillerden miras alınan birikimin, sıkı bir elemenden geçmesi gerektiği düşüncesinde, Descartes yalnız değildi. Ele alacağımız ikinci isim, aynı soruna tamamen zıt bir çözüm önererek felsefe tarihindeki en önemli yol ayrımlarından birine sebep olacaktı...

64 *Ontolojik Argüman* olarak bilinen ve *Meditasyonlar*'da açıklanan bu düşünce zincirinin birkaç versiyonu var. En basiti şu: "Eğer varsam bir sebebim olmalı. Bu sebep kendim olamam, çünkü ben eksik ve kusurlu bir varlığım, benden daha büyük bir şeyler beni yaratmış olmalı. Bu şeyin kusursuz olduğunu hayal etmeye çalışayım. "Var olma" özelliğine sahip bir Tanrı hayali, var olma özelliğine sahip olmayandan daha kusursuzdur. Dolayısıyla hayal ettiğim kusursuz Tanrı var olmak zorunda. Dahası, bu Tanrı "iyi" olacağı için (aksi halde kusurlu olurdu ve var olmak zorunda olmazdı) beni yanıltmak istemez. Yani algıladığım gerçeklik de doğru."

Bacon: Deneye Yanıla Bilimsel Metot

Francis Bacon, herhangi bir safсата “keşfetmemiş” olmasına rağmen, birçoğunun altında yatan bilişsel sapmaları sezmişti. Ona göre bilimsel çabaları raydan çıkaran dört faktör vardı:⁶⁵

1. İnsan doğasının sınırları.
2. Zekâ, beceri gibi bireyden bireye değişen özellikler.
3. Yalan yanlış ideolojiler, felsefeler, yöntemler.
4. Dilin yanıltıcılığı.

Eskilerden bize miras kalan hemen her şey, bu etkenlerden en az biri yüzünden bozulmuştu. Kùltürler, yanlış aksiyomlar üstüne kurulmuş çürük çarık yapıları. Ne kadar eskiye uzanıyorlarsa üstlerine kaçak çıkılan katların sayısı da o kadar artıyordu.

Örneğin Çin kültüründeki kaçak katlardan biri cıva, kurşun ve arsenik gibi zehirli maddelerin ömrü uzattığı inancıydı. Dolayısıyla her biri birer lüks idiler. Belki de tarihte ilk defa fakirler, sırf fakir oldukları için daha uzun yaşıyorlardı. “Parasıyla rezil olan” imparatorların en ünlüsü Çin Şi Huang (*Qin Shin Huang*), ölümsüzlükle o kadar kafayı bozmuştu ki anıt mezarında cıvadan yapılmış 100 “nehir” aktığı rivayet edilir.

Huang, MÖ 210 yılında ölmüştü. Benzer şekilde zehirlenen son hükümdar Yongzheng ise 1735’te öldü. Aralarındaki 2000 sene boyunca bir Allah’ın kulu oturup da bu iksirlerin **sistematik** bir incelemesini yapmamış. Elini sallasan bir simyacıya, bir kâhine, bir *warlocka*, bir ejderhaya çarpıyor, hiçbiri de yaptığı işi sorgulamamış:

Bizim sıkça “kadim kültür” diye yücelttiğimiz toplumlar, çok basit cahilliklerin çok uzun süreler boyunca yaygın olduğu yerlerdi. İşin acı tarafı, bunların düzeltilmesi için ileri teknoloji şart değildi. Evet, bir iksirin yapısı ancak mikroskop ile anlaşılabilir ama onun işe yarayıp yaramadığını anlamak için gereken tek şey kalem, kâğıt, biraz sabır ve ölümü sizi üzmecek birkaç imparator denek.

Madem öyle, Bacon da bildiği her şeyi unutmakla başlar. Fakat Descartes’ın aksine gözlemden umudunu kesmez, bilakis onu dü-

65 *Aforizmalar* (1620). Bacon bunlara “idol” der.

zeltmeyi amaçlar. Muhtemel bir şeytanın bizi yanıltabilmesi sorun değildi, binlerce senedir kendi kendimizi yanıltmamız sorundu.

Bu güvensizlik yüzünden Bacon'ın çizgisine **deneycilik** denir. Elbette deneyciler de akla düşman değildiler, onların mücadelesi aklın zaafına karşıydı. Bu duruşu “akıl için, akla rağmen” şeklinde özetleyebiliriz. Zekice tasarlanmış gözlemler yoluyla, aklın ve algının zaafına rağmen doğruya yakınsamaktı amaç.

Organon'da mantık bilgisi, safsataların kesin ilacı olarak sunulmuşken *Novum Organum*'da (Bacon'ın isim seçimi tesadüfi değil, Aristoteles'in demode olduğunu ima ediyor) deneye yanıla doğruya yakınsamanın yolu çiziliyordu. Zira “doğru”, bir kere ulaşıncaya sonsuza kadar tutunabileceğimiz bir sabit değildir. Böyle bir doğru-muz varsa muhtemelen bahsettiği dört tuzaktan birine düşmüştük.

İnsan, 3-5 tane beyaz kuğu görür görmez “kuğu dediğin beyaz olur” demekle kalmıyor, zamanla bunu kutsallaştırıyor. Sonunda siyah bir kuğu gözlemleyince de kutsalını çöpe atmaktansa o bahtsız kuğuyu çöpe atıyor, kendini de bir yalana inandırıyor. Mezarlıklar beyaz kuğu cesetleriyle doludur, çünkü siyah kuğuları kimsenin bulamayacağı yerlere gömüyoruz.

Sağlam Değil, Kuvvetli

“Geçerliymiş gibi gözükken ama geçersiz olan argüman.” Yakın geçmişe kadar yaygın olan safsata tanımını, bu tek cümlede bir araya gelmiş üç temel varsayıma dayanıyordu:

1. Yanıltıcı olmalı.
2. Sonucu doğru olsa bile mantığı bozuk olmalı.
3. Bir akıl yürütme olmalı.

Descartes ve Bacon sağolsunlar, gündelik hayattaki safsatalara duyulan ilgi arttıkça bu kıstasların yetersizliği anlaşıldı. Örneğin “döngüsel gerekçelendirme”, yani halk arasındaki haliyle “*Kuran*'ın doğru olduğu *Kuran*'da yazıyor”culuk, bu tanıma göre bir safsata değil, çünkü geçerli. Elde var bir yanlış negatif.

Daha önemlisi ters yöndeki kısıtlar: *Ad hominem* gibi örneklerde gördüğümüz üzere, şartlar göz önüne alındığında makul olan sayısız argüman, sırf %100 geçerli olmadıkları için safсата olacaklar. Yani kıstaslarımız yanlış pozitifler de doğuruyorlar.

Sonunda, iletişimin doğasına, yani belirsizliğe ve olasılıksal düşünceye uygun bir alternatif olarak “kuvvetli argüman” fikri ortaya çıktı (*cogent argument*).⁶⁶ Kuvvetli bir argümanın, her biri sübjektif olan ve dereceleri bulunan üç şartı vardır:

1. **Makuliyet:** Öncüllerin makuliyet seviyesine odaklanmalı.
2. **Alaka:** Kuvvet yeterli değil, konuyla alaka da şart.
3. **Yeterlilik:** Makul ve alakalı öncüllerimiz olabilir ama bunların ağırlığı, varılan sonucu destekleyecek yeterlilikte olmalı.

Dolayısıyla yeni çağa uygun bir safсата tanımı arıyorsak, önümüzde duruyor: Makuliyet, alaka ve yeterlilik kıstaslarından en az birinin eksikliği. Üç kıstas da dereceli olduğundan, safsataların herhangi bir üst limiti yok. Sonsuz çeşit safсата yapılabilir.

* * *

Artık safsataların genel çerçevesinin **iletişim** ve **psikoloji** olduğunu görüyoruz. Özellikle son elli yılda hız kazanan bu eğilimler, zarif bir biçimde hem bir devrimi hem de bir öze dönüş hareketini oluşturuyor. Çünkü bir yandan Aristoteles mantığının dev gölgesinden çıktığımızı müjdeliyor, bir yandan da onun ve hocasının diyalog merkezli analizlerinin ne kadar verimli bir öğrenme aracı olduğunu gösteriyor.

Böylece safсата tarihinin sonu, “zaman mültecisi”nin yolculuğuyla da keşişmiş oldu: Safsatalar, bazıları irrasyonel olan birtakım derin tutumların, iletişime yansıyan semptomlarıdır. Bir başka ifadeyle, belli bir konudaki safsataları incelemek o konunun doğasına ışık tutar ama asıl aydınlattığı şey, onu tartışanların doğasıdır.

66 Johnson, Ralph ve Blair, *Logical Self Defence* (New York: International Debate Education Association, 2006).

Nerede: Safsataların Geleceği

Şu ana kadar iki zaman yolculuğu yaptık. İlkinin sonunda “bu bilgiler gerçek hayatta ne işimize yarayacak” sorusunu cevaplamış, ikincisinde de o bilgilerin tarihsel gelişimlerine bakmıştık. Nihayet son sorudayız: Yeni süper gücümüzü en çok nerede kullanacağız?

Nasıl ki antik çağlarda her sorunun cevabı “Aristoteles” veya “Platon” idi, bu yüzyılın da standart cevabı “internet!” Sizce internet öncesinde yaşamış biri (*Homo analogus*), hangi sıklıkla ilginç tartışmalara giriyordu? Atina denen istisnayı incelemiştik, fakat buna millî spor muamelesi yapan başka toplumlar bulmak zor. İnsanlar ya büyük fikir ayrılıkları bulunmayan kısıtlı çevrelere hapsedilmişlerdi ya da sesleri fazla çıktığı için hapsedilmişlerdi. Sonuçta kimse papazıyla ateizmi, derebeyiyle ekonomik sömürüyü, kralıyla siyasi felsefeyi, aile reisiyle cinsiyet rollerini tartışmıyordu.

Oysa bugün hepsini, aynı gün içinde, tamamen zıt görüşteki insanlarla konuşma imkânımız var. Film eleştirmeni, spor yorumcusu, siyasi deha, moda uzmanı, Osmanlı tarihçisi, Nobel ödüllü ekonomist, bordo klavyeli general... Her saat başı farklı bir kılığa bürünmek mümkün. Tüm bunları da en fazla bir köy dolusu insanla yüz yüze iletişim kurmak için “tasarlanmış” bir beyinle yapıyoruz. Bir şeylerin yanlış gitmemesi mucize olurdu...

* * *

Safsata alevini besleyen odun giderek artan iletişim yoğunluğu ise bu ateşin üstüne dökülmüş jet yakıtı da teyit önyargısıdır (*confirmation bias*). Uğurlu gömleğinizi giyip gittiğiniz bir iş görüşmesi iyi geçmişse ballandıra ballandıra anlatırsınız: “CEO bana risk hesabı sordu, aniden gömleğimin düğmelerini açıp, ‘Risk budur!’ diye haykırdım, beni hemen işe aldılar.”

Ama görüşme kötü geçmişse, suç gömlekte aranmaz. Gömleğiniz sizin için daima uğurlu kalacaktır. Çünkü mevcut inançlarınıza uygun bilgileri önemser, diğerlerini unutmaya yeltenirsiniz.

Teyit önyargısı hakkında literatürde sayısız araştırma var, tap-taze bir tanesinden bahsedeyim:⁶⁷ Bir grup insanı eşleştirip, gayri-menkul fiyatları üstüne bahisli bir tahmin oyunu oynatmışlar. Kendinizden ne kadar eminseniz bahis de o kadar yüksek. Akabinde size eşinizin tahminini ve bahsini gösteriyorlar, sonra kendi bahsinizi değiştirme şansı veriyorlar. MR sonuçlarına da yansıyan karar süreciniz oldukça irrasyonel: Diyelim ki ikiniz de evin o x değerinden daha ucuz olduğunu söylemişsiniz. Gülümsüyor ve bahsinizi biraz daha arttırıyorsunuz. Eşinizin bahsi sizinkinden ne kadar yüksekse, bahsinizi arttırmanız o kadar olası. Öte yandan kendilerine güvenmiyorlarsa, yani sizle aynı fikirde olmalarına rağmen bahis miktarları sizinkinden düşükse, bu size geri adım attırıyor.

Esas sürpriz ikinci senaryoda: Diyelim ki eşinizin tahmini ters yönde ve dünya kadar parayla bahis oynamış. Belki de emlakçısıdır, kim bilir? Bu güven sizi şüpheye düşürmüyor. Bırak tahmin yönünü değiştirmeyi, bahsinizi azaltmıyorsunuz dahi. Dahası, ilgili beyin aktivitesi ciddi oranda düşüş gösteriyor. Yani uzun uzun düşünüp de bu karara varmıyorsunuz, otopilot hallediyor.

Dikkat edin, bu deneyde bir **sosyal uyum** baskısı yok. Eşinizi tanımıyorsunuz ve MR makinesinde tek başınasınız. Resmen, freni olmayan arabalar gibiyiz: Her dönemeçte ya hızımızı koruyor ya da yan şerittekinden feyz alıp iyice hızlanıyoruz. Oysa Bacon'ın yöntemine göre fikirlerimizi yanlışlamaya çalışmamız gerekiyordu. Zira inancımıza uymayan tek bir durum, onu doğrulayan düzinelerce durumdan daha değerli bir bilgi sunuyor. Dolayısıyla, adı üstünde “doğrulama” çabası içeren teyit önyargısı, “anti-bilimsel”dir. Yahut tersten bakarsak, bir kurum olarak bilim, insanın kendi doğasına karşı zaferidir.

Teyit önyargısını düz bir “hata” olarak görmek de hata olur. *Normal şartlar altında*, temel inançlarımızdan oluşan bir çerçeve içinde hareket etmek zorundayız. İnançlarımızı zırt pırt değiştirdik hem bireysel ölçekte felç olur hem de yanımızdakilerle ortak

67 “Confirmation bias in the utilization of others’ opinion strength”, *Nature*, Erişim 29 Nisan, 2020, <https://www.nature.com/articles/s41593-019-0549-2>.

bir paydada buluşamayacağımız için grup olarak hareket edemedik. Ancak sihirli kalıbı unutmayın: *Homo analogusun* torunlarının dünyasının normal bir tarafı kalmadı.

- Her sene tam 200 milyar tweet atılıyor.
- Her gün Instagram'a 100 milyon resim yükleniyor.
- Her saniye 80.000 YouTube videosu izleniyor.⁶⁸

Kafatasımızdaki 1200 gramlık antika için anormal bir aktivite bu. Teyit için evrilmiş bir beyinle sosyal medyaya dalmak, şeker depolamak için evrilmiş bir vücutla süpermarkete gitmek gibi. Daha çok bilgiye maruz kaldıkça daha açık fikirli olmuyoruz; tersine mevcut inançlarımız “obezleşiyor”. Ve bu tempo yavaşlamayacak. Tek televizyon kanalı olan günlerden toplam 1,7 milyar web sayfasına ulaşmamız sadece bir nesil sürmüştü. Bugün Facebook, alt tarafı bir liseli ergenle yaşıt olmasına rağmen, tarihteki tüm imparatorluklardan daha kalabalık bir tebaaya sahip. Birkaç sene sonra, en basit bir fikir için dahi, boğuşmanız gerekecek safsata miktarını tahmin edebiliyor musunuz?

* * *

Katlanarak artan tek şey rasgele safsataların yoğunluğu değil: Davranış bilimleri hakkındaki bilgimiz arttıkça etkileşimler de maksimum psikolojik etki için tasarlanıyorlar. Trollük, pazarlama teknikleri, Chomsky'nin deyiimiyle “rızanın üretimi”, kahveden arkadaşınızın deyiimiyle “algı yapmak”...Hepsinin farklı amaçları ve farklı bütçeleri olabilir ama ortak hedefleri aklımız.

İşin asıl korkutucu tarafı, Facebook benzeri platformların, bize giderek artan miktarlarda bilgi/propaganda/safsata taşıyan tarafsız bir hizmetten ibaret olmamaları. Bilakis, platformların tasarımı, teyit önyargısı gibi zihinsel eğilimlerin istismarını iyice kolaylaştırıyor.

Kendinize sorun: Sosyal medyada sizi rahatsız eden düşüncelere ne kadar tahammül ediyorsunuz? Karşı fikirleri duymaya hevesli

68 Internet Live Stats, Erişim 24 Haziran, 2019, <https://www.internetlives-tats.com/>.

olsanız bile tek tuşla birini bloklamak, sesini kısmak, hatta “sadece bunu değil tüm benzer içerikleri sansürle” demek o kadar kolay ki. Özellikle sabırsız olduğunuz bir günde blokladığınız hesapları ertesi gün dönüp tek tek geri açmakla uğraşacak mısınız? Sonuç:

- “GDO’lu ürünlerle Türk ırkı kısırlaştırılıyor” - %59 evet
- “Almanlar üçüncü havalimanını kısıkanıyor” - %48 evet
- “Dünyayı beş aile yönetiyor” - %48 evet

“İnsanların hakikatle ilişkisi bozuk.”⁶⁹ Karşı görüşler, bu yankı odalarına ancak çarpıtıldıktan sonra alınıyorlar. Örneğin, sol görüşlü bir çevrede, liberal ekonomistlerin düzgünce ifade edilmiş fikirleri pek paylaşılmaz. Ama bir falso verdiklerinde topa tutulurlar. Gel zaman git zaman, gördüğünüz liberaller karikatürden hallice olacak ve fikirleriniz iyice katılaşacaktır. Tabii aynı durum, ters yönden de mevcut. Yani yankı odalarının asıl zararı sansür ile gerçekliği gizlemesi değil, alternatif bir gerçeklik yaratması ve *gönüllü olarak* bu gerçekliğe kendimizi mahkûm etmemizi sağlamasıdır.

* * *

İşin tehlikeli yanı şu ki, teyit önyargısı gibi zihinsel sapmaları üstünkörü biçimde öğrenmek, kutuplaşmayı zayıflatacağına daha da kuvvetlendirebiliyor. Çünkü algımızdaki mevcut kampaşmalar, bir de “teyit önyargısı etkisi altında olan ve olmayan” ayrımı ekleniyor. Bu etkiyi her durumda fark edebildiğini, fark ettiği için de onu kontrol ettiğini sananlar, kendilerini iyice üstün görmeye meyledecektir. Dolayısıyla haber alma ve fikir oluşturma sürecinizi değiştirmedığınız takdirde tek yaptığınız şey, eski mücadelelerinizi yeni ve daha yıkıcı silahlarla sürdürmek olur.

Zihinsel eğilimlerimizi keşfettiğimiz sürece, kişiye özel tasarlanmış içeriklere karşı gardımızı aldığımız sürece, ve en önemlisi de kendimizi fazla ciddiye alıp üstün görmediğimiz sürece, sıkı bir safsata bilgisi, bu gürültülü dünyada bize yol gösteren sakin bir rehber olacaktır. Artık o rehberi açık okumanın zamanı geldi.

69 “Sayıların Dili”, KONDA Genel Müdürü Bekir Ağırdır, 4 Mart 2020.